Renesance české ekonomie

Pražské jaro 1968 a Ekonomický ústav ČSAV

Jan Klacek – Václav Kupka

Padesáté výročí pražského jara je důvodem k opětnému připomenutí a zamyšlení nad tím, v čem toto období bylo jedinečné, ale i v čem tvrdě narazilo na své limity. Od té doby vyšla řada prací, zejména po roce 1990 – od pamětníků, ale také od autorů, kteří už pražské jaro neprožili a vnímají je zprostředkovaně.

Každé připomenutí je nutně zabarveno prožitou zkušeností a může mít i různý úhel pohledu; jako ekonomové, kteří v té době pracovali v Ekonomickém ústavu Československé akademie věd, bychom rádi přispěli do současné rozpravy tímto textem z pohledu *ekonomie*. A jako pamětníci jsme usilovali o to, abychom připomněli *výjimečný příběh* zapomínané minulosti, která je i inspirativním poselstvím pro současnost.

Ekonomický ústav byl v období šedesátých až osmdesátých let epicentrem vývoje českého ekonomického myšlení. Třebaže jednotliví autoři zprvu nepřekračovali meze takzvaného reálného socialismu, usilovali přinejmenším o to pochopit fungování centrálně plánované ekonomiky a přetavit toto poznání do teoretické roviny. To bylo něco výjimečného i v mezinárodním kontextu. Náš příspěvek snad pomůže k tomu, aby příslušné aktivity a jejich protagonisté z tohoto období zůstali v historii ekonomického myšlení trvale spojeni se změnou dogmatického a deduktivního pojetí politické ekonomie, přezírajícího analytické poznatky. Vyžadovala si to mimo jiné akutní potřeba řešit tehdejší vážné problémy československé ekonomiky.¹

1 Jiný pohled nabízí např. Václav Klaus ve stati „Proměny a fáze kritiky centrálně plánované ekonomiky“. In: KLAUS, Václav: *Obhajoba zapomenutých myšlenek*. Praha, Academia 1997,

Další zaměření našeho textu se ovšem bude týkat pouze *hlavních směrů* těchto změn a rozhodně v celé komplexnosti nepokrývá výzkumné pole jednotlivých oddělení Ekonomického ústavu a jeho pracovníků v šedesátých letech.² Hlavní pozornost přitom soustředíme na dvě profilující osobnosti tehdejšího Ekonomického ústavu, Otu Šika a Josefa Goldmanna s jejich výzkumnými týmy. V oblasti makroekonomie se dále zabýváme dobovým teoretickým příspěvkem Václava Klause a v mikroekonomii pracemi Luboše Mlčocha.

V této souvislosti může vzniknout otázka, proč se zaměřujeme téměř výlučně na Ekonomický ústav. Jisté je, že jak na Vysoké škole ekonomické v Praze, tak na Univerzitě Karlově, jakož i v rezortních výzkumných ústavech, působily v té době osobnosti, které se na renesanci ekonomického myšlení také podílely. Zmiňujeme se o nich v první kapitole. Nevznikly tam však dlouhodobější týmově orientované výzkumné projekty, srovnatelné se situací v Ekonomickém ústavu, jež by vedly k etablování nových směrů ekonomického výzkumu.

Samozřejmě máme dnes výhodu zpětného pohledu; víme, „jak to nakonec dopadlo“. Zároveň si uvědomujeme, že v historickém pohledu vystupují kontury limitů a omezení mnohem ostřeji. A vnucuje se otázka, zda i zde neplatí, že „kdo nezná historii, je nucen si ji zopakovat“. Přestože se dnes ekonomie a hospodářská politika u nás obecně nacházejí v docela jiné vývojové fázi, chtěli bychom se pokusit nabídnout pohled na šedesátá (a částečně i sedmdesátá) léta jako na období směřující k obnově *racionalního ekonomického myšlení v českých zemích*;³ to sice bylo záhy znovu utlumené, mohlo na ně ale navázat – tak či jinak – české ekonomické myšlení v devadesátých letech. Pregnantně to vyjádřil Tomáš Ježek: „Proto si osmašedesátníků vážím, dnes stojíme na jejich ramenou.“⁴ A nejen to, zdánlivě překonané diskuse šedesátých let mají dosti co říci i k dnešku – slovník a metody se sice změnily, ale některá témata jsou překvapivě aktuální.⁵

s. 243–256; srv. také CHYTIL, Zdeněk – SOJKA, Milan: České ekonomické myšlení v letech 1948–1969: Od stalinského teroru k Pražskému jaru. In: *Politická ekonomie*, roč. 51, č. 4 (2003), s. 565–592.

2 Zainteresovaného čtenáře odkazujeme na stať Ladislava Jünglinga „K dějinám Ekonomického ústavu ČSAV (1953–1990)“. In: *Tamtéž*, roč. 51, č. 1 (2003), s. 40–58. Zajímavé rozšíření pohledu na Ekonomický ústav v té době najdeme v kapitole „Roky poznání, nadějí, pochybností a omylů“ z knihy rozhovorů novináře Petra Husáka s ekonomem Tomášem Ježkem *Budování kapitalismu v Čechách* (Praha, Volvox Globator 1997).

3 Cesty ekonomického myšlení v českých zemích v porovnání se Slovenskem byly do jisté míry autonomní. V našem pojednání se omezujeme na vývoj ekonomie v českých zemích.

4 HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách: Rozhovory s Tomášem Ježkem*, s. 34.

5 Předkládanou studii posoudilo několik našich vrstevníků. Zvláštní náš dík si zaslouží doc. dr. Petr Pithart, CSc. Za cenné náměty a připomínky děkujeme našim kolegům z Ekonomického ústavu ČSAV: prof. ing. Karlu Dybovi, CSc., prof. ing. Luboši Mlčochovi, CSc., doc. Josefu Luňákovi, CSc., ing. Mojmíru Hájkovi, CSc. a ing. Karle Trdlíkové, CSc. Jejich podpora a připomínky nás povzbudily a také ovlivnily.

*Zlomové období a frustrované naděje***Stav ekonomického myšlení v Československu na počátku šedesátých let**

Polovina šedesátých let je svým způsobem zlomovým obdobím ve společenském, kulturním i národohospodářském vývoji Československa. Jakkoli se pražské jaro roku 1968, a zvláště takzvaná Šikova ekonomická reforma, může jevit jako revoluční přerýv v poválečném, respektive poúnorovém dlouhodobém vývojovém trendu, ve skutečnosti mu předcházelo několikaleté období myšlenkového kvasu a zrání, během kterého se tento jedinečný, vpravdě renesanční zlom připravoval. Pokusme se tedy nejprve ve stručnosti zmapovat stav ekonomie a ekonomického myšlení v Československu v období, které tomu předcházelo.

Takzvané Šikově ekonomické reformě předcházely letité a svým způsobem školo-metské diskuse, rozepře i ostré polemiky mezi zastánci a odpůrci takzvané zbožní koncepce socialistické ekonomiky. Fascinace – až na výjimky – celé generace českých ekonomů Marxovým dílem způsobila inflaci rozsáhlých traktátů na téma tvorby hodnoty, nadhodnoty a akumulace kapitálu, s přesvědčením autorů, že konstituují novou disciplínu – politickou ekonomii socialismu. Rozrůstal se tak i počet kateder marxistické politické ekonomie, které byly zakládány na řadě vysokých škol a univerzit.

Na Vysoké škole ekonomické v Praze⁶ studenti směru politické ekonomie museli absolvovat vícesemestrální seminář o Marxově *opus magnum Das Kapital*, vedený profesorem Felixem Olivou. Tato teoretická výbava měla tehdejší adeptům ekonomie vštípit jednoznačný poznatek: kapitalismus jako ekonomicko-společenská formace je předurčen k zániku a přechod ke komunismu je zákonitě daný. Bylo přitom zjevné, že žádný pohřeb kapitalismu se nekoná, a stejně tak, že na cestu této revoluční přeměny se vydaly země, jejichž ekonomiky nedosáhly – právě s výjimkou Československa – ani fáze kapitalismu, natož rozvinutého kapitalismu druhé poloviny dvacátého století. V šedesátých letech pak byly publikovány srovnávací analýzy, které ukázaly, že mezera v hospodářské vyspělosti mezi Západem a Východem se začala povážlivě prohlubovat. Tyto pouhé „zákruty dějinného vývoje“ ovšem neměly zpochybnit Marxovu teoretickou fundaci konce jedné společensko-ekonomické formace a jejího vystřídání formací novou.

V kontrastu k marxistické politické ekonomii kapitalismu však politická ekonomie socialismu neobsahovala žádný jednotící teoretický koncept – vyjma poznatku, že Marxem vydedukované „zákonitosti“ a vývojové charakteristiky kapitalismu mají být negovány, s tím jak je v přechodném období odumírající kapitalismus nahrazován nastupujícím socialismem a jak se tento přechod dovršuje nástupem komunismu, pro nějž mělo platit známé heslo: „Každý podle svých možností, každému podle jeho potřeb.“ Ve svém olbřímím díle Karl Marx věnoval tématu ekonomických základů socialismu pouze pár vět. Prostor pro „tvůrčí aplikaci marxismu“ v politické

6 Vysoká škola ekonomická byla založena v roce 1952 po zrušení Vysoké školy politických a hospodářských věd; ta navazovala na Vysokou školu obchodní, která byla zřízena po vzniku Československa.

ekonomii socialismu byl za těchto podmínek nebývale velký. S dostatečným časovým odstupem lze však dnes tvrdit, že politická ekonomie socialismu nikdy nedospěla do uceleného a konzistentního tvaru. Spíše vznikala torza rádobý teoretických koncepcí, což bylo ovlivněno také tím, že nebylo zřejmé, jak dlouhé by přechodné období socialistické ekonomiky mělo být a jakými všemi vývojovými fázemi a etapami by tato ekonomika měla procházet.

Zastánci takzvané nezbožní koncepce socialistické ekonomiky argumentovali tím, že revoluční opatření, jakými bylo znárodnění soukromých firem nebo zavedení centrálního plánování a částečného přidělového systému, představují rozhodující elementy pro negaci tržního charakteru ekonomiky. Z toho dedukovali, že tvorba hodnoty a nadhodnoty a zbožní charakter výroby jsou jednou provždy *passé*, a tím je naplněna fundace nezbožní koncepce jakožto páteřního teoremu politické ekonomie socialismu.⁷

Na opačném pólu stáli autoři tvrdící, že výroba za socialismu má ještě charakter výroby zboží.⁸ Toto přesvědčení opírali o protichůdnost zájmů dílčích ekonomických jednotek na jedné straně a zájmů jim nadřízených orgánů – včetně centrálních, údajně reprezentujících zájmy celospolečenské – na straně druhé. Zájmové frikce na všech úrovních hierarchie národohospodářského plánu, jakož i při jeho realizaci, byly přesvědčivým argumentem zastánců takzvané zbožní koncepce. V tehdejších odborných statích a publikacích se šířily polemiky mezi zastánci a odpůrci zbožní koncepce socialistické ekonomiky a návazné diskuse o úloze a pojetí centrálního plánování. Vyznačovaly se značnou scholastičností, rozsáhlými citacemi klasiků marxismu a malou znalostí světové ekonomické teorie.

Tristní stav ekonomické teorie v Československu v tomto období korigovali alespoň částečně ti vysokoškolské učitelé, kteří přednášeli dějiny ekonomických teorií (Drago Fišer, Miroslav Rumler, Milan Sojka, Luděk Urban a Milan Mach), i někteří další pracovníci kateder politické ekonomie (Rita Budínová-Klímová, Jindřich Janiš, Oldřich Kýn a Pavel Pelikán). Jejich znalost historických diskusí o plánu a trhu ze třicátých let a dílčí obeznámení s keynesiánskou a neoklasickou ekonomickou teorií mohly významně ovlivnit budoucí diskusi o ekonomické reformě. Nelze také opomenout ty ekonomy, kteří „unikli“ do takzvaných podpůrných disciplín a těšili se odborné reputaci v oborech matematické ekonomie, ekonometrie a statistiky (Miloš Stádník, Jaroslav Habr, Jaromír Walter a Martin Černý).

Takto lze ve velké stručnosti charakterizovat stav ekonomie a teoretického myšlení u nás v polovině šedesátých let (záměrně zde pomíjíme situaci na Slovensku). Postupně se však situace začala měnit, a to zejména v Ekonomickém ústavu ČSAV

7 K hlavním protagonistům tzv. nezbožní koncepce patřili Felix Oliva, dále Josef Reiser a Oldřich Truhlář z katedry politické ekonomie socialismu Vysoké školy ekonomické v Praze.

8 Pravděpodobně prvním, kdo v české ekonomické literatuře publikoval statě o zbožní výrobě za socialismu, byl Jaroslav Vejvoda (viz VEJVODA, Jaroslav: Všeobecné základy zbožní výroby v rámci státního socialistického sektoru. In: *Politická ekonomie*, roč. 6, č. 6 (1958), s. 517–534). Je velkou ironií, že právě Jaroslav Vejvoda společně s Felixem Olivou byli hlavními „normalizátory“ a aktéry rozsáhlých čistek v řadách českých ekonomů po roce 1969.

v Praze.⁹ Důležitý byl generační rozměr tohoto latentního přerodu ekonomického myšlení. Právě tehdy začala na scénu vstupovat početná *nová generace ekonomů*, z nichž k nejvýraznějším řadíme Václava Klause, Luboše Mlčocha a Miroslava Tomse. Tito mladí ekonomové významně přispěli k zásadnímu zlomu v ekonomickém myšlení v Československu, obdobně jako jejich vrstevníci v jiných sociálních vědách, v kultuře a společenském životě vůbec.

I když „kritika buržoazních teorií“ pro ně byla povinná, mohli systematicky studovat moderní ekonomické teorie angloamerické provenience, jakož i práce takzvané Rakouské školy. Umožnily to i první studijní pobyty na předních univerzitách ve Spojených státech, Velké Británii a v dalších centrech ekonomického bádání, které se uskutečnily po roce 1965. Nikoli nepodstatnou roli měl i širší přístup ke světové ekonomické literatuře, který překvapivě umožňovala knihovna Ekonomického ústavu, kde kromě bohatého knižního fondu byla až na výjimky přístupná prestižní odborná periodika z Velké Británie a USA. Příznačné pro další vývoj přitom je, že zájem mladých ekonomů se soustředil kolem dvou tehdejších ekonomických škol, neoklasické syntézy (v podání Samuelsonovy učebnice *Economics*)¹⁰ na jedné straně a Rakouské školy, představované pracemi Ludwiga von Misesa a Friedricha Augusta von Hayeka, na straně druhé.

Pokus o decentralizaci plánovaného hospodářství

Stav ekonomického myšlení se nutně odrážel v *ideologii* plánovaného hospodářství. Ta byla založena na víře, že budoucnost bude dána osvíceným centrem, které bude mít dostatek informací, aby lépe, spravedlivěji (rovnostářsky) a snad i efektivněji rozdělovalo omezené zdroje, než tak činí společnost založená na soukromém vlastnictví a informacích, jež poskytuje tržní mechanismus.

Avšak nejenže tyto ambice byly falzifikovány *teoretickou analýzou* (viz níže). Brzy se též ukázalo, že tato ideologie všemocného centra má závažné *praktické slabiny*, přinejmenším z takových ekonomických hledisek, jako je dosahování ekonomické rovnováhy a efektivnosti využití zdrojů. První (neúspěšný) pokus o „reorganizaci našeho plánování a řízení“ je tak datován rokem 1959, tedy již několik let po zavedení centrálně řízené ekonomiky sovětského typu u nás. Tento pokus, známý pod názvem *Rozsypalova reforma*, skončil dříve, než v plném rozsahu začal fungovat, a od roku 1963 byl obnoven původní model direktivního plánování.

Teoretická východiska decentralizace Oty Šika (aneb Plán versus trh)

V roce 1961 publikoval profesor Ota Šik svou zásadní, řekněme spíše filozoficky orientovanou práci *Ekonomika, zájmy, politika*¹¹ a o tři roky později vydal druhou

9 Ekonomický ústav byl založen v roce 1953 v rámci nově zřízené Československé akademie věd. Počátkem 90. let byl sloučen se Sociálně ekonomickým ústavem ČSAV v Ústí nad Labem a v roce 1993 zrušen. Namísto něj vznikl v roce 1992 Národohospodářský ústav ČSAV.

10 Překlad Luďka Urbana a Rity Budínové vyšel tehdy v Ekonomickém ústavu alespoň interně.

11 ŠIK, Ota: *Ekonomika, zájmy, politika: Jejich vzájemné vztahy do socialismu*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1962.

klíčovou knihu, nazvanou *K problematice socialistických zbožních vztahů*,¹² s již jasně programovým podtextem. Argumentace v obou knihách není nepodobná scholastice – od nezpochybnovaných (v dané době nezpochybnitelných) axiomů se odvozuje pokus o dialektické odůvodnění integrace plánu a trhu, tedy o spojení „vody a ohně“.

První kniha je tak spíše svědectvím toho, jak obtížné a složité bylo překonávání dobových dogmat, třeba i (nebo právě proto, že) zaštitěné odvoláváním na Marxe: „Musíme si stále připomínat Marxova slova, že politickou ekonomii lze přeměnit v pozitivní vědu jen tím, že na místo svářících se dogmat postavíme svářící se skutečnosti,“ píše hned na úvod Ota Šik.¹³ Vzápětí pro jistotu připomíná, že „překonávání zjednodušených názorů pomocí skutečných vědeckých analýz a odhalování dialektiky skutečného vývoje umožní zároveň potírat revizionistická tvrzení, vytvořená naprosto nevědeckou, spekulativní metodou“.¹⁴

Šik přitom sleduje záměr soustředit pozornost ekonomického myšlení na existenci *ekonomických zájmů* a jejich strukturu v ekonomice; tedy zájmů, které nejsou dány pouze psychologicky, ale především ekonomickými vztahy: „Nemůžeme však zůstat pouze u poznatku, že podstata zájmů je určována ekonomickými vztahy, nýbrž musíme si i ukázat samu úlohu zájmů v tomto ekonomickém vývoji.“¹⁵ To lze interpretovat jako přípravu na další krok v argumentaci, a tedy ve vývoji ekonomického myšlení v tehdejší Československu.

Tento krok následoval v Šikově druhé knize, ve výkladu ve prospěch spojení „plánu a trhu“. Výchozí argument zněl, že v centrálně řízené ekonomice (na nižším stupni vývoje!) nelze *naturálně rozdělovat*, a proto musí hrát nějakou roli trh. Rozvinutí této myšlenky spočívalo v tezi, že nezbytné rozdělování podle vynaložené práce lze zajistit pouze na podkladě *ekvivalentní směny*. „Refinovanější“ Šikova argumentace pak hledá jádro problému v *rozporu* mezi zespolečenštěnou (abstraktní) prací a individuálním charakterem (konkrétní) práce a spotřeby. Civilněji řečeno, i nejpřísněji centralizovaná ekonomika má své hranice a nemůže zcela negovat trh práce ani spotřební trh. (Dílní argumentace se dále odvolávala na specifika družstevního vlastnictví, přičemž se *de facto* opírala o první průlom do ideologie socialistické ekonomiky – Novou ekonomickou politiku (NEP) v Sovětském svazu dvacátých let.)

Jestliže nutnost existence trhu Šik složitě – ale v logice první knihy – obhájí oněmi (vnějšími) *hranicemi centrálně plánované ekonomiky*, dobovou terminologií současně upozorňuje i na možná (vnitřní) *omezení centrálně plánované ekonomiky*:

„Zprvč proto, že existují obtíže v poznání všech konkrétních souvislostí za měnících se ekonomických podmínek“ (čili nedostatek informací ve vertikálních vztazích řídicí hierarchie).

12 TÝŽ: *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1964 (2. vydání 1965).

13 ŠIK, O.: *Ekonomika, zájmy, politika*, s. 10.

14 *Tamtéž*, s. 11.

15 *Tamtéž*, s. 377.

„Zadruhé proto, že existují rozpory v zájmech“ (čili rozpor v zájmech například výrobců a spotřebitelů, tedy v horizontálních vztazích, ale především ve vertikálních vztazích, mezi centrem a podniky, jak to Šik rozvinul dále).

A zatřetí, „také zpracování informací bývá primitivní“ (čili omezená schopnost zpracování velkého množství informací, navíc neporovnatelných).¹⁶

Tyto závěry korespondují s výsledky diskusí o plánu a trhu ve třicátých a čtyřicátých letech mezi předními ekonomy na Západě.

Ekonomické zájmy ale nejsou jediným východiskem Šikovy argumentace. Již v první knize totiž uplatňuje typický marxovský argument o souvztažnosti vývoje výrobních sil a výrobních vztahů a o tom, že „přežívající“ ekonomické vztahy brzdí další vývoj. „Ve skutečnosti si trvalý kvantitativní vývoj výrobních sil vynucuje i trvalý kvantitativní vývoj ekonomických vztahů...“¹⁷ Plyne z toho, že překonání obtíží centrálně plánované ekonomiky si vynucuje změnu ekonomických vztahů – neboli reformu soustavy řízení.

Vrcholem této Šikovy argumentace je pak téma *socialistického podniku*. Jedná se zejména o odstavec v článku, který Šik původně uveřejnil v *Hospodářských novinách* v roce 1964 a do knihy převzal jako přílohu. Velmi srozumitelně se tu interpretuje takzvaný dialog podniku s plánovací autoritou; ten obsahuje všechna tři výše uvedená omezení centrálně plánované ekonomiky a Šik tak charakterizuje příčiny četných disproporcí, nedostatkovosti a neefektivnosti takového hospodářství: „Celý tento způsob plánování je založen na apriorně vyvolaných protikladných zájmech mezi centrálními orgány a podniky a na empiricky vzniklém předpokladu centrálních orgánů, že podřízené složky před nimi vždy něco skrývají. Proto se centrální orgány snaží úkoly co nejvíce napnout a co nejvíce z podniků ‘vyždímat’. Tatáž empirie však naučila také podniky co nejvíce zakrývat a zatajovat své skutečné možnosti. A tak je výsledný plán výrazem nikoliv vědeckého zkoumání objektivních ekonomických podmínek a souvislostí, ale výrazem plánovacích bojů, ‘handrkování’ a vzájemného ‘napalování’.“¹⁸

Ota Šik (1919–2004) se stal v roce 1961 ředitelem Ekonomického ústavu ČSAV, v roce 1964 vedoucím státní a stranické komise pro ekonomické reformy a v dubnu 1968 místopředsedou vlády. Po porážce pražského jara emigroval do Švýcarska a působil jako profesor ekonomie na vysoké škole v St. Gallenu.

16 TÝŽ: *K problematice socialistických zbožních vztahů*, 2. vydání, s. 77 n.

17 *Tamtéž*, s. 55.

18 *Tamtéž*, s. 333.

Bohužel při pokusu o řešení tohoto rozporu dochází Šik v základním textu knihy k možná předvídatelnému či pochopitelnému, nicméně zásadnímu obratu, který lze shrnout do dvou autentických vět: „...nemůže existovat takový prodej a koupě zboží, který by narušoval existenci celospolečenské kooperace. V podstatě je předem vyloučen prodej výrobních prostředků, které by vedly ke vzniku soukromé výroby.“¹⁹ Tento imperativ platí, přestože „skutečná společenskost práce [se musí] nadále ještě prověřovat i pomocí trhu, který je ovšem sám již společensky prověřován“.²⁰

Celý Šikův výklad ústí do závěru, že centrální plán je nezpochybnitelným základem. Připouští sice jakousi roli tržního mechanismu, ten má ovšem pouze funkci *nástroje* hospodářské politiky. Nejde tedy o autonomní mechanismus, čemuž odpovídá i představa o *konstrukci cen*, které mají motivovat k plnění plánu. Zároveň však autor tvrdí, že trh má *ex post* plán v detailech „prověřovat“, případně korigovat. Šik tak nejen zůstává na polovině cesty, ale navíc mezi dvěma jeho výše uvedenými klíčovými tvrzeními existuje zjevný rozpor.

Dva modely Włodzimierze Bruse (aneb Historická pře o socialismus)

O rok dříve než Šikova první publikace vyšla v Polsku kniha Włodzimierze Bruse *Modely socialistického hospodářství* (její český překlad se objevil v roce 1964, zároveň s druhou Šikovou knihou).²¹

Oba autoři řeší stejný problém, Brus ovšem volí jasnou terminologii – píše o *decentralizaci systému* plánovaného hospodářství, neboť o to fakticky šlo. Oba přitom zápasí s dědictvím výkladu „zákona hodnoty“ – dalo by se říci, že „odlišují formu od obsahu“ – a oba dospívají k úloze trhu jako nástroje řízení.

Brus se zásadně pohybuje v hranicích teoretického modelu socialistického hospodářství a – na rozdíl od Šika – neaspiruje na řešení v praxi. Jeho text je ovšem v maximálně možné míře neideologický a nezatížený snahou o dialektiku, je exaktní a srozumitelný. Brus je také více obeznámen se západní ekonomikou. Předkládá „pouze“ *dvě alternativy modelu* – tradiční (centralistickou) a decentralizovanou – a vy počítává jejich definiční znaky i slabá místa.

Bude k užítku zde připomenout některé jeho poznámky k definičním znakům centralizovaného modelu, ve kterém jsou v podstatě všechna ekonomická rozhodnutí soustředěna na ústředním stupni, takže – řečeno s Brusem – kritéria uvedených rozhodnutí mají *autonomní ráz*. Převládají vazby vertikálního typu, zatímco horizontální vazby nemají samostatnou, aktivní úlohu. Příkazovací forma ukazatelů plánu způsobuje, že dostávají zároveň ráz základních, ne-li dokonce jediných *měřítek správnosti*. Národohospodářské bilance a plánování jsou přitom vedeny převážně v *naturálních (fyzických) jednotkách* a bilanční metoda se vysvětluje jako

19 *Tamtéž*, s. 123.

20 *Tamtéž*, s. 130.

21 BRUS, Włodzimierz: *Modely socialistického hospodářství: Všeobecné problémy fungování socialistického hospodářství*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1964. Původní vydání: *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1961.

forma *propočtu koordinace*, čili vnitřní provázanosti plánu.²²

Nutným důsledkem je nepružnost výroby, nadměrné náklady a byrokratizace plánovacího aparátu. Brus navíc připomíná, že jeho model se liší od praxe především v tom, že v ní existují situace, kdy se podnik nechová v intencích plánu.

Pro decentralizovaný model je naproti tomu charakteristický *řízený tržní mechanismus*, v němž fungují dva systémy cen, oddělené od sebe daní, respektive dotací. Rozhodování je mnohastupňové a podnik v tomto modelu má jistou *autonomii*, jeho chování ale vychází z *parametrického* charakteru cen.²³

Podle Bruse lze očekávat, že v takovém modelu se pružněji přizpůsobuje nabídka poptávce a racionálněji se využívají všechny výrobní činitele, což jsou charakteristiky běžně spojované s fungujícím trhem. Dále autor analyzuje námitky proti decentralizaci, problematiku cen a bez zájmovosti není ani jeho obava, zda systém nepovede k nadměrnému zvýšení spotřeby a/nebo zvyšování decentralizovaných investic.²⁴

Historie problému „plán a trh“ ovšem sahá daleko před šedesátá léta a za hranice střední Evropy. Włodzimierz Brus, jako znalec této diskuse v celém jejím rozsahu a *de facto* její pokračovatel, odvodil právě odtud svou teorii.

Nejprve se odvolal na pozapomenuté diskuse v SSSR ve dvacátých letech, v období Nové ekonomické politiky, která byla rozumným, ale programově přechodným krokem ve vývoji sovětské ekonomiky. Teoreticky zajímavější byly diskuse, které se na Západě vedly od počátku a nezávisle, zda *model centrálně plánované ekonomiky* může reálně fungovat. Brus připomíná klíčové momenty této takzvané *pře o socialismus*:²⁵

– Ludwig von Mises byl první, kdo ve slavném článku dokazoval nemožnost racionálního hospodaření v centrálně plánované ekonomice.²⁶ S dodatkem, že „kola se budou točit, ale naprázdno“. Jak později poznamenal polský ekonom Oskar Ryszard Lange, Misesova socha by měla stát v budovách všech plánovacích komisí.

Ekonom Włodzimierz Brus (1921–2007) po válce působil jako vedoucí propagandy polských komunistů, po roce 1956 se ale stal vlivným reformním intelektuálem. V roce 1972 emigroval do Velké Británie a působil jako vysokoškolský profesor v Oxfordu (foto twitter.com)

22 BRUS, W.: *Modely socialistického hospodářství*, s. 30 n.

23 *Tamtéž*, s. 172.

24 *Tamtéž*, s. 211.

25 *Tamtéž*, s. 41 n.

26 MISES, Ludwig von: Economic calculation in the socialist commonwealth. In: HAYEK, Friedrich August (ed): *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. London, Routledge 1935, s. 87–130. Stať poprvé vyšla německy v roce 1920.

– Friedrich August von Hayek oponoval v tom smyslu, že byla pouze prokázána nemožnost racionálního fungování *v praxi*, ale teoretické řešení možná existuje. Sám podal zároveň návod dalšího postupu – kdyby plánovací orgán vědomě a *ex ante* působil jako dokonalý trh.

– Tento postup byl rozpracován v takzvaném *Langeho–Lernerově řešení*,²⁷ které spočívalo na předpokladech, při jejichž splnění jsou *ceny* jedinými proměnnými. Připojíme-li podmínku existence systému rovnovážných cen, lze připustit, že centrum by mohlo postupnými aproximacemi takových cen dosáhnout, přičemž by zároveň uplatňovalo svou stupnici *společenských preferencí*, obsažených v plánu. (S faktickou poznámkou autorů, že takové řešení by vyžadovalo oddělení cen výrobců a spotřebitelů.)

– Britský ekonom Maurice Herbert Dobb pak významný vklad do diskuse přinesl tím, že uznal výše uvedené „konkurenční řešení“, jak to nazval (přestože šlo podle něj o pouhou napodobeninu kapitalismu), zpochybnil ale možnost racionálního rozhodování o investicích (v dobové marxistické terminologii o „fondu akumulace“). Dospěl tak ke kompromisnímu závěru, že běžnou výrobu lze řešit decentralizací rozhodování, nikoli však investice.²⁸

– V období počátků komputelizace se ještě objevila snaha Oskara R. Langeho najít řešení, jež by vycházelo z očekávání rostoucích možností výpočetní techniky.

Socialistické ekonomiky, tak jak v praxi fungovaly, sice brzy potvrzovaly své definiční vady, ale na druhou stranu právě „socialistická akumulace“ byla jednou z příčin jejich rychlého růstu. V šedesátých letech se tak diskuse na Západě i na Východě posouvala směrem k hledání *třetí cesty*, *alternativy* k oběma systémům zároveň – kapitalismu i socialismu.

Svého druhu protipólem těchto diskusí (či spíše rafinovaným únikem před nimi) se později v Sovětském svazu stala takzvaná *škola optimálního plánování*, v Československu popularizovaná Miroslavem Tomsem a Antonínem Kotulánem, která se pokoušela stejný problém řešit z jiného konce. Usilovala o matematické odvození veličin tvořících víceméně ucelený rovnovážný systém – model „optimálního

27 Srv. LANGE, Oskar – TAYLOR, Fred M.: *On the Economic Theory of Socialism*. Minnesota, University of Minnesota Press 1938 (nové vydání: New York – Toronto – London, McGraw-Hill 1964).

28 V tomto kontextu je užitečné připomenout i klíčové dílo Johna Maynarda Keynesa, jeho *Obecnou teorii zaměstnanosti, úroku a peněz*. V něm se Keynes mj. zabýval úlohou decentralizovaných rozhodování v souvislosti se státními zásahy nutnými pro dosažení plné zaměstnanosti v kapitalistické ekonomice: „Ústřední řízení, nezbytné k zajištění plné zaměstnanosti, samozřejmě povede ke značnému rozšíření tradičních funkcí vlády... Ale stále ještě zůstane široké pole pro uplatnění soukromé iniciativy a zodpovědnosti. A v této oblasti si tradiční výhody individualismu zachovají plnou platnost... Přinášejí především zvýšenou efektivnost, vyplývající z decentralizace a působení osobního zájmu.“ Dále pak konstatoval, že „dnešní autoritativní státní systém řeší problém nezaměstnanosti na úkor efektivnosti a svobody“. (KEYNES, John M.: *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963, s. 352 n. Do češtiny přeložil Miloš Stádník. Původní vydání: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London, McMillan and Co., Ltd., 1936.)

plánování“ – ne nepodobný modelu neoklasické ekonomie, aniž by se mluvilo o trhu („rudá neoklasika“). Akademicky zajímavý směr ovšem postrádal možnost praktického využití.

Profesor Ota Šik a jeho tým (aneb Od filozofie k hospodářské praxi)

Ota Šik byl hlavním, ovšem ne jediným expertem, který v Československu šedesátých let řešil problém reformy řízení ekonomiky. V Ekonomickém ústavu ČSAV v roce 1961 založil vědecký tým, složený z jeho nejbližších spolupracovníků, kteří původně působili na Vysoké stranické škole při ÚV KSČ (pozdější Vysoké škole politické ÚV KSČ). S tím jak se odborná diskuse posouvala od politické ekonomie k rozhodování o konkrétních reformních krocích, tito odborníci posléze do jisté míry překročili rámec uvedených Šikových teoretických prací, zatímco sám Šik vzal na sebe politickou odpovědnost, která ho více svazovala.

Nechtěli bychom opomenout přínos žádného z Šikových spolupracovníků, jsme však nuceni soustředit se zde jen na několik z nich – Karla Koubu, Čestmíra Kožušníka, Bohumila Komendu a v neposlední řadě Otakara Turka. Všichni už tehdy znali teoretický přínos Włodzimierze Bruse a Oskara Langeho, na které také odkazovali, a všichni věnovali důkladnější pozornost *praktickému problému – chování (socialistického) podniku*. Připouštěli, že tradiční model může mít jakési opodstatnění jen v počátečních podmínkách (socialistické) industrializace a při možnostech, které nabízí takzvaně extenzivní rozvoj ekonomiky. V dané vývojové fázi šedesátých let však už nešlo o decentralizaci, ale o zásadnější změnu mechanismu fungování ekonomiky.

Otakar Turek zřejmě nejdůvěrněji z nich znal a pochopil tradiční mechanismus plánování, konkrétně formování makrostruktury i mikrostruktury ekonomiky, rovnováhy (přesněji vybilancovanosti) a takzvané problémy vnášení kvalitativních změn do ekonomiky. Některými požadavky na podobu ekonomické reformy se dostal dál než původně Ota Šik, přitom svou základní práci psal stále ještě před rokem 1967!²⁹

Tržní mechanismus není pro něho pouhým nástrojem plánu a hovoří o renesanci pojmu *podnik*. Dále rozvádí myšlenku, že v direktivním modelu splývá národohospodářské plánování s hospodářskou politikou, zatímco v ekonomickém modelu má hospodářská politika autonomní roli. „Aby plán nevyřadil z normální činnosti tržní mechanismus, nesmějí být zásahy do tržních kategorií příliš časté ani příliš hluboké,“ prohlašuje.³⁰ Zároveň jsou ale i nezbytné v zájmu prosazení některých záměrů plánu, jemuž Turek přisuzuje úlohu v dlouhodobých rozhodnutích nebo v rozhodnutích, která se vyznačují „jinou racionalitou“.

Celkově Turek argumentuje ve prospěch postupného přechodu na novou soustavu řízení, čili počítá s jakýmsi „přechodným modelem“, i když připouští, že takový model není schopen dlouhodobé existence.

29 TUREK, Otakar: *O plánu, trhu a hospodářské politice*. Praha, Svoboda 1967.

30 *Tamtéž*, s. 190.

Problematikou „plánu a trhu“ se zabýval také Karel Kouba.³¹ V něčem k ní přistupuje obdobně jako Otakar Turek, ale rozdíly mezi nimi existují. Větší prostor v Koubově argumentaci především zaujímá *komparativní analýza* v rovině ekonomické teorie i praktické politiky. Bylo to ostatně v době, kdy se na Západě prosadil zájem o hlubší pochopení centrálně plánované ekonomiky a zároveň se v západní praxi zvyšovala úloha sociálního státu.

Kouba mimo jiné polemizuje s Oskarem R. Langem v tom, že nestačí parametrická funkce cen jako princip kalkulace, neboť s tím souvisící výměna informací mezi centrem a podnikem je ovlivněna zájmy obou aktérů. A jde ještě dál, když se domnívá, že je i prakticky možné zavést reálnou směnu výrobních prostředků za skutečné tržní ceny, bude-li zároveň nastolena vhodná (konkurenční) *struktura podniků*.

Plán i podle Kouby „překračuje fungování trhu v oblasti stanovení podmínek rozdělování zdrojů a důchodů“³² a v oblasti budování infrastruktury. S Turkem se však zřejmě tehdy shodoval i v tom, že změnu nelze provést rychle (šokově); mimo jiné proto – jak uvádí Kouba – že takzvaná objektivizace cen je *proces*, stejně jako změna organizační struktury trhu.

Možná však více vypovídá Koubův příspěvek ve společné práci s Josefem Goldmannem (a pravděpodobně jím ovlivněný), která vyšla rovněž v roce 1967.³³ Zpočátku jsou formulace ještě umírněné, následují ale zásadní připomínky k centrálnímu systému řízení (v kapitole „Kompromisy v oblasti modelu fungování, monopolní struktura trhu“), které jsou *specifickou reakcí* na dosavadní pokusy o reformy.

Kouba především odmítá „reformu ukazatelů“ jako nic neřešící opatření. Zadruhé již zde akcentuje problém v „monopolní struktuře trhu“, jak se vytvořila v centralizovaném systému, která omezuje soutěživost (konkurenci) a snižuje přizpůsobivost struktury ekonomiky. A pokračuje tvrzením, že význam strukturálních faktorů v ekonomice se přeceňuje. Pověstná zahraničněobchodní bariéra (tedy výkyvy v dynamice exportu a importu) Československé socialistické republiky podle něj nevyplývala z její průmyslové struktury, nýbrž z nedostatečné úrovně produktivity práce. Nešlo přitom ani tak o rozdíly v odvětvové struktuře jako ve struktuře oborové, které už tak významně nejsou podmíněny investicemi. Hlavní cestu k nápravě Kouba spatřuje ve vytvoření ekonomické soustavy řízení a jí odpovídajícího trhu. Své úvahy pak uzavírá konstatováním, že problémem číslo jedna v československé ekonomice je nízká efektivnost.³⁴

31 Viz KOUBA, Karel a kol.: *Úvahy o socialistické ekonomice*. Praha, Svoboda 1968; srv. TÝŽ: Plán a trh. In: *Politická ekonomie*, roč. 15, č. 9 (1967), s. 773–784.

32 TÝŽ: Plán a trh, s. 777.

33 GOLDMANN, Josef – KOUBA, Karel: *Hospodářský růst v ČSSR: Úvod do teorie ekon. růstu za socialismu a experimentální pokus o aplikaci modelu Kaleckého na stat. data*. Praha, Academia 1967 a 1969.

34 Význam Koubova příspěvku plně doceníme až při konfrontaci s tehdejšími názory technokratických plánovačů, zmíněnými v následující kapitole.

Dalším z nejbližších spolupracovníků Oty Šika byl *Čestmír Kožušník*. Jeho příspěvek do klíčového ekonomického sborníku své doby³⁵ začíná metodologicky odlišně od jiných autorů – úvahou o historické podmíněnosti zbožní výroby dělbou práce – a hledá odpověď na otázku, co na tom (ne)může změnit socialistická revoluce. Pokračuje originální kritikou administrativního systému řízení o pěti bodech a vyvozuje z ní obecné závěry pro socialismus: „Jedině na základě tržních vztahů mezi podniky lze vytvořit ekonomický mechanismus, který by podniky nutil“ k ekonomicky racionálnímu rozhodování, ale ani to „samo o sobě nemůže zabezpečit, že také národní hospodářství jako celek se bude vyvíjet ekonomicky racionálně.“³⁶ V pojetí Kožušníka už centrum nemá být *nástrojem plánu*, jak tomu bylo v původní Šikově představě, ale má naplňovat definici *regulovaného* tržního mechanismu. Sám nakonec uvádí sedm důvodů pro takovouto úlohu centra.

Bohumil Komenda doplňuje představy hlavních protagonistů reformy z řad ekonomických teoretiků o analýzu úlohy cen. Jeho stať ve sborníku *Úvahy o socialistické ekonomice*³⁷ vrcholí závěrečnou částí, která předznamenává novou etapu diskuse o postavení a chování podniku; novou metodologicky (exaktnějšími analytickými nástroji) i obsahově (hledáním cílové funkce podniku).

Dobový kvas se odráží v dalším posunu myšlení uvedených autorů v roce 1968. V Turkově nové práci³⁸ je to mimo jiné patrné v úvahách nad hospodářskou politikou a standardním pojetím veřejných financí, ale především v jasném konstatování, že samotný (uzavřený) trh nestačí, že je nezbytná otevřenost ekonomiky a směnitelnost koruny. Zároveň Turek konstatuje, že „situace je psychologicky příznivá (a současně to i vyžaduje), aby se přicházelo s šokujícími kroky“.³⁹ Čestmír Kožušník zase tehdy zdůrazňuje, že reformu „nelze provést, hospodářství nelze obrodit tak, aby na tom všichni jedinci, všechny podniky vydělaly“.⁴⁰ A rovněž Ota Šik, pohybující se mezi politikou a teorií, svým projevem na zasedání Československé společnosti ekonomické v roce 1967 překročil Rubikon, když tvrdě kritizoval stávající systém řízení ekonomiky; „ekonom Šik předběhl politika Šika,“ komentoval to historik Jiří Suk.⁴¹

Za jakési vyvrcholení ekonomického reformního myšlení šedesátých let lze považovat sborník vydaný v Ekonomickém ústavu ještě v roce 1969, který redigoval Karel

35 KOŽUŠNÍK, Čestmír: Zbožní výroba a plánovitost. In: KOUBA, K. a kol.: *Úvahy o socialistické ekonomice*, s. 65–134.

36 Tamtéž, s. 129.

37 KOMENDA, Bohumil: Cenová soustava a cenový mechanismus. In: KOUBA, K. a kol.: *Úvahy o socialistické ekonomice*, s. 241–292.

38 TUREK, Otakar: *Úvahy nad naší národohospodářskou politikou*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1968.

39 Citováno podle: SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016, s. 209. Suk ovšem zřejmě cituje z textu, který byl Turkem upraven a je uložen pouze v Turkově pozůstalosti.

40 KOŽUŠNÍK, Čestmír: Rozhodující krok dalšího rozvoje ekonomické reformy. In: *Nová mysl*, roč. 22, č. 5 (1968), s. 589.

41 SUK, J.: *Veřejné záchodky ze zlata*, s. 244. Šik ale zřejmě již v roce 1966 na 13. sjezdu KSČ zdůraznil, že všechny ekonomické reformní kroky vyžadují liberalizaci politického systému.

Kouba.⁴² Autoři v něm reagují kriticky na problémy, které byly vyvolány prvními, polovičatými kroky reformy v roce 1967, a jednoznačně formulují hlavní směry dalšího pokračování této reformy. Činí tak v *teorii* výrazný krok vpřed.

Jen Václav Klaus však již v roce 1968 vyjádřil naplno pochybnosti o možnosti fungování tržní ekonomiky za socialismu.⁴³

Krátké období renesance střídá doba temna

Byla to nakonec *praxe*, která ukázala, že centrálně plánovaná ekonomika fungovat sice může, ale její skutečné vlastnosti jsou na hony vzdáleny vlastnostem, které jí byly připisovány ideologií. A co víc, že spory o takzvanou *novou soustavu řízení* – spory mezi stranickým vedením a ekonomickými teoretiky o podobu jejího zavedení – skončily ve slepé uličce lavírování. Trh, cena a takzvaná hmotná zainteresovanost, které měly přispět ke sladění zájmů v decentralizovaném modelu řízení, v realitě kompromisů jenom „rozpory v zájmech“ potvrdily a prohloubily.

A přesto trváme na názoru, že ve své době to byl z historického hlediska revoluční pokus, který sice ukončila invaze v srpnu 1968, ale který – byť s otevřeným vyústěním – poskytl klíčovou orientaci pro další vývoj ekonomického myšlení u nás. Akcent na úlohu ekonomických subjektů (nejenom centra) a jejich ekonomických zájmů byl předpokladem pro *pochopení* a také kritické *zhodnocení* fungování centrálně plánované ekonomiky.

Sami protagonisté se pak vydali různými cestami: Ota Šik se po emigraci stal uznávanou osobností hledání „třetí cesty“, nicméně ve svých pamětech připustil, že problém investic v decentralizovaném modelu nebyl vyřešen.⁴⁴ Otakar Turek si zřejmě podržel svou důvěru v gradualistické řešení i ve sporech o dvacet let později. Karel Kouba se stal významným kritickým teoretikem nové doby, představitelem *konstituční ekonomie* v Česku.⁴⁵

Zrození makroekonomického myšlení

Vedle sporů o „plán a trh“ a následně o „novou soustavu řízení“, čili o decentralizaci původního modelu centrálně plánované ekonomiky, se v praktické,

42 KOUBA, Karel (ed.): *Náčrt základní koncepce rozvíjení ekonomické reformy*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1969.

43 KLAUS, Václav: Úvahy o trhu za socialismu. In: *Ekonomická revue*, roč. 3, č. 12 (1968), s. 529–533. *Ekonomická revue* vycházela jako populárně-vědecký měsíčník Socialistické akademie.

44 ŠIK, Ota: *Jarní probuzení: Iluze a skutečnost*. Praha – Curych, Mladá fronta – Polygon 1990 (1., exilové vydání: Curych, Polygon 1989).

45 Pro orientaci čtenáře odkazujeme např. na příspěvek Karla Kouby „Konstituční ekonomie: Popelka v české ekonomické obci“. In: ČIHÁK, Martin – KOTLÁN, Viktor – MEDEROVÁ, Patricie (ed.): *Ekonomická teorie a česká ekonomika: Sborník příspěvků ze série ekonomických seminářů*. Praha, Česká společnost ekonomická 2001; srv. též MLČOCH, Lubomír: *Institucionální ekonomie*. Praha, Karolinum 2005.

národohospodářské rovině odehrával ještě jeden, dnes už méně známý, ale neméně zásadní spor – spor o *strategii růstu* a rozvoje plánovaného hospodářství, jehož první etapa v Československu vyvrcholila v roce 1963; poté co ekonomika – poprvé v historii zdejšího plánovaného hospodářství – prošla recesí s absolutním poklesem národního důchodu a následným krachem třetí pětiletky. Krize režimů zpravidla začínají jejich hospodářskými obtížemi. Ale nepředbíhejme.

Hledání strategie růstu

Československo po převratu v roce 1948 převzalo sovětský model plánování, a to tak důsledně, že v původní metodice údajně podle některých zůstal i ukazatel „sklizně velbloudí srsti“. To je jistě jen jedna, komičtější stránka problému. Vnucena byla i strategie, kterou se v Sovětském svazu po materiálních obětech světové války a vzniku války studené stal rychlejší rozvoj „materiálně-technické základny socialismu“, tedy těžkého průmyslu. Mělo to i své odůvodnění v tehdejší stalinské teorii „přednostního růstu první národohospodářské skupiny před druhou“, tedy těžkého průmyslu před lehkým a spotřebním, v atmosféře studené války, závodů ve zbrojení a válečnické psychózy. Tato pochybná teorie se opírala o nepřesnou interpretaci Marxova schématu rozšířené reprodukce. Se vznikem Rady vzájemné hospodářské pomoci byl pak pochopitelně podobný „model“ vnucen i ostatním členským zemím, včetně vyspělejšího Československa a Německé demokratické republiky.

Teorie přednostního růstu první národohospodářské skupiny – či spíše politika, kterou stranické vedení prosazovalo – byla v chruščovovské éře aktualizována ideologií „urychlení cesty ke komunismu“ a v pragmatičtější podobě heslem „dohnat a předejít“ Západ. Přitom pro výchozí srovnání sloužily statistické údaje o produkci uhlí a oceli, tedy zase těžkého průmyslu, v „době tanků“ do jisté míry logicky. Jenže zároveň jakákoli odchylka od takové strategie byla v lepším případě kvalifikována jako „revizionismus“ a v horším jako zrada. Ostatně již oběti politických procesů v padesátých letech byly mimo jiné a především obviňovány z těchto prohřešků.

„Vedoucí úloha SSSR“ se přitom projevovala nejen ve vnucených cílech, ale i v uplatňované metodice. Šlo to tak daleko, že sovětsí experti se vyjadřovali i ke konkrétní podobě národohospodářských plánů v Československu a reálně ji ovlivnili. Svědectví o tom podává například Valtr Komárek, jeden z tehdejších významných kritiků koncepce třetího pětiletého plánu.⁴⁶ Bylo by možné dnes nad tím mávnout rukou, ale bylo by to také laciné – už proto, že kritikům v šedesátých letech šlo znovu o existenci, stejně jako obhájcům koncepce třetí pětiletky přinejmenším o kariéru.

Třetí pětiletka na léta 1961 až 1965 měla být odvážným naplněním vládnoucí strategie pomocí masivních investic. Tehdejší západní tisk již na počátku komentoval její cíle jako „ambiciózní plán českých komunistů povznesených nad realitu“.⁴⁷ Jistá

46 KOMÁREK, Valtr: *Kronika zoufalství a naděje: Sága z hlubin 20. století*. Praha, Academia 2005, s. 193. Zde je také barvitě vyličena tehdejší „bitva o SPK“ (Státní plánovací komisi).

47 *Tamtéž*.

schopnost centrálně plánované ekonomiky koncentrovat velké objemy investic byla totiž v plánech přeceněna, takže dokončování strategických staveb se opožděovalo o roky (a prodražovalo) a jejich plánovaný kapacitní efekt nepřinesl očekávaný růst produkce – naopak vynaložené zdroje byly umrtvovány v nedokončených stavbách a nevyužitých zásobách, vznikaly disproporce a nedostatkovost; ekonom by řekl „nerovnováha a deficit“.

Následné odvolání či redukce úkolů pětiletky (a temp růstu) byla tou snazší stránkou reakce na realitu; plánování se zkrátka změnilo na operativní udržení ekonomiky v chodu. Složitější byl ale pokus o modifikaci strategických cílů. Šlo o spor původní „železná“ strategie a alternativní koncepce, založené na centrálně usměrňovaných *strukturálních změnách*. Kritičtí a erudovanější národohospodáři, vedení už zmíněným Valtrem Komárkem, začali formulovat a odůvodňovat nové proporce a střídlivější bilanční vztahy neboli novou strukturu ekonomiky, která sníží vysokou materiálovou náročnost původní strategie. I oni však víceméně stávēli na víře v osvícené plánovací centrum a byli přitom uvyklí rozhodovat spíše v naturálních jednotkách (čili v tunách, kilometrech a metrech krychlových), které se sice lépe měří, ale hůře srovnávají.

Střet v hlavách centrálních plánovačů však zároveň probíhal v ovzduší formování „nové soustavy řízení“, která hledala řešení obtíží na *mikroúrovni*, ve změně chování (hmotné zainteresovanosti) podniků a pracovních sil. Významnější než spor dvou skupin technokratických plánovačů tak byl jejich společný spor s akademickými ekonomy, soustředěnými především v Ekonomickém ústavu ČSAV. Navenek šlo o *pořadí cílů* – o to, zda teprve připravovaný plánovací manévř dovolí realizaci reformy, nebo naopak reforma vytvoří podmínky pro vyšší efektivnost a následně i strukturální změny. V té souvislosti bylo třeba také vyvrátit ideu údajného „žítí nad poměry“ (odvozenou koneckonců opět z teorie přednostního růstu první národohospodářské skupiny) a odůvodnit naléhavou potřebu i reálnou možnost zvýšení mezd a nabídky spotřebního zboží a služeb.

Nejzřetelněji tento spor vystihuje rychlá výměna názorů na stránkách *Hospodářských novin* v roce 1966. Na článek Ladislava Jünglinga v *Rudém právu* z 22. března 1966⁴⁸ nejprve reagoval pracovník Státní plánovací komise Karel Soška. S odvoláním na poslední sjezd KSČ argumentoval, že jeho „teze kladou ... nadměrný růst výrobní spotřeby do *přímé* souvislosti s dosavadní nevyhovující strukturou“. Jednostranně tak akcentoval jeden směr kauzality a realizaci takovéto koncepce podmiňoval zrychlením temp růstu. Logiku tehdejších plánovačů pak v článku dovršil konstatováním, že „proces postupného zvyšování podílu akumulace na národním důchodu má tedy v dlouhodobém vývoji charakter objektivně působícího ekonomického zákona“ (takže podíl spotřeby musí úměrně klesat).⁴⁹

Reakce na článek vyšla hned v následujícím čísle a jejím hlavním autorem byl *Josef Goldmann*, tehdy už pracovník Ekonomického ústavu ČSAV. Charakter Soškova

48 JÜNGLING, Ladislav: O koncepci rozvoje ekonomiky. In: *Rudé právo* (22.3.1966), s. 3.

49 SOŠKA, Karel: Dvě koncepce rozvoje československé ekonomiky. In: *Hospodářské noviny*, roč. 10, č. 16 (1966), s. 1 a 3. *Hospodářské noviny* vycházely jako ekonomický týdeník ÚV KSČ.

článku je tu na úvod smířlivě vysvětlován sklonem plánovačů považovat dobově podmíněné tendence za obecně platné. Svým způsobem se v očích autorů dočkal i ocenění, když napsali: „Poprvé se tedy ukazuje v tisku jakási druhá koncepce rozvoje čs. ekonomiky, se kterou lze otevřeně polemizovat.“ A také polemicky konstatovali, že „obnovu efektivnosti neřeší velká strukturální přestavba, ale přechod k ekonomické soustavě plánovitého řízení... Teprve v tomto rámci je pak možno řešit věčné problémy tak, aby znovu nevznikaly na ještě vyšší úrovni.“ Nakonec celý spor sumarizovali: „Tzv. druhá koncepce chce tedy obnovit základní rovnováhu tam, kde není narušena, tj. na spotřebitelském trhu, zatímco tam, kde skutečně existuje, tj. v oblasti investic, chce ji dále prohlubovat navrženou maximalizací míry akumulace.“⁵⁰

Do diskuse se v té době na stránkách tisku zapojili i další členové Goldmannova týmu, ale ještě jednou výrazně do ní zasáhl i přímo Goldmann, když se spolu se svým příznivcem a pracovníkem Státní plánovací komise Adolfem Sukem vyjádřil k tehdy neméně klíčovému a souvisícímu dobovému tématu – k otázce, zda „žijeme nad poměry“. Na základě „tvrdých“ dat argumentovali, že „si nemusíme utáhnout opasek, abychom zvýšili akumulaci do výrobních základních fondů“. A dodali, že „tři tzv. únikové kanály“ (nadměrný růst výrobní spotřeby, zásob a nedokončené výstavby), jimiž unikaly desetimiliardové prostředky, „byly vytvořeny působením administrativně direktivní soustavy plánovitého řízení“. V závěru pak otevřeně (psal se rok 1966) konstatovali, „že jedině v ostrém konfliktu různých hledisek lze se dopátrat objektivní pravdy. (...) Co se týče odvahy, tu buď máme, nebo nemáme. Ale musíme vědět, co nastane, když odvalu mít nebudeme.“⁵¹ Prorocká slova!

Tak trochu mimo tuto diskusi se rozvíjel i akademický směr pod vedením akademika Radovana Richty, jehož mezioborový tým pojal velkoryse jako výzvu nastupující vědeckotechnickou revoluci.⁵² Členy týmu byli mimo jiné i tehdy mladí pracovníci Ekonomického ústavu Miroslav Toms a Mojmír Hájek. Jejich studentská práce byla ve své době zásadním příspěvkem: pojmy „extenzivní a intenzivní ekonomický růst“ jsou se od té doby nedílnou součástí ekonomického názvosloví.⁵³ Jen o něco později byla na Západě vydána kniha *Limity růstu*, varující před pokračováním populační exploze a rychlé exploatace přírodních zdrojů.⁵⁴

50 GOLDMANN, Josef – JÜNGLING, Ladislav – JANÁČEK, Kamil: Jaká je druhá koncepce rozvoje čs. ekonomiky? In: *Tamtéž*, č. 17, s. 4 n.

51 GOLDMANN, Josef – SUK, Adolf: Žijeme nad poměry? In: *Rudé právo* (18.1.1966), s. 3.

52 VIZ RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1966, 1967 a 1969.

53 TOMS, Miroslav – HÁJEK, Mojmír: *Dva modely růstu*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1966; srv. TÍŽ: Příspěvek k vymezení extenzivního a intenzivního růstu. In: *Politická ekonomie*, roč. 14, č. 4 (1966), s. 301–310.

54 MEADOWS, Donella H. – MEADOWS, Dennis L. – RANDERS, Jørgen – BEHRENS, William W.: *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books 1972.

Teorie dynamiky plánovaného hospodářství

Josef Goldmann, sám přesvědčený plánovač, ovšem – a to je důležitější – se znalostí základů anglosaské ekonomie a s mimořádným pozorovacím talentem, se angažoval v praktickém sporu o strategii a zároveň budoval teoretické základy makroekonomie v podmínkách centrálně plánované ekonomiky.

V Ekonomickém ústavu ČSAV založil v roce 1965 oddělení konjunkturálního výzkumu,⁵⁵ jehož název se později několikrát měnil. Hlavním zaměřením týmového výzkumu byl ale stále ekonomický růst a konjunkturální cyklus. Goldmann tak jistě zažíval alespoň částečnou satisfakci po letech strávených v těžkém žaláři, poté co byl jako náměstek Státního úřadu plánovacího zatčen v souvislosti s chystaným procesem proti Rudolfovi Slánskému. V kolektivním procesu v srpnu 1954 byl nicméně zproštěn obžaloby a počátkem šedesátých let i občansky rehabilitován.

Rozlišování mezi mikro- a makroekonomií bylo v té době samo o sobě novum a chvíli trvalo, než začalo mít i pro centrálně plánovanou ekonomiku reálný obsah – znamenalo to odlišit mechanismus (ne)dosahování makroekonomické rovnováhy a přiznat úlohu takzvaným autonomním silám, čili charakteru chování ekonomických subjektů, především podniků. Z metodologického hlediska významné bylo pojetí *nabídkově orientovaného charakteru* této ekonomiky (na rozdíl od poptávkově determinované ekonomiky tržní) a rozlišení krátkodobého a dlouhodobého horizontu rozhodování.

Teorie fluktuací tempa růstu: Goldmannův model kvazicyklu

Když v roce 1964 vyšla v časopise *Plánované hospodářství* Goldmannova stať s příznačným názvem „Tempo růstu a opakující se výkyvy v ekonomice některých socialistických zemí“,⁵⁶ musela to být „bomba“. Už jenom proto, že šlo o pohotovou reakci na čerstvou zkušenost (nejen československou), že v plánovaném hospodářství dochází k významným, opakujícím se krátkodobým výkyvům v tempu růstu a k narušování ekonomické rovnováhy; navíc však nabízela původní a kvalifikované vysvětlení příčin, rozbor fluktuací v agregátním tempu růstu československé ekonomiky, pro které Josef Goldmann použil vlastní termín „kvazicyklus“.⁵⁷

Goldmannova stať byla následně publikována v polských, maďarských, jugoslávských, francouzských a norských odborných časopisech. Autor ji využil pro

55 Josef Goldmann se rozhodl postavit základy oddělení na mladých, začínajících ekonomech. Prvními pracovníky – vedle jeho vrstevníka a přítele Josefa Kohna-Fleka – tak byli (v abecedním pořadí) Kamil Janáček, Jan Klacek, Jaroslav Krojher, Václav Kupka, Egon Lánský, Josef Luňák a Jana Rybáčková. Později přibýli další, z nichž připomínáme Růženu Vintrovou, Karla Dybu a Zdeňka Orlíčka.

56 GOLDMANN, Josef: Tempo růstu a opakující se výkyvy v ekonomice některých socialistických zemí. In: *Plánované hospodářství*, roč. 17, č. 9 (1964), s. 1–14. Časopis *Plánované hospodářství* vydávala Státní banka československá. Téměř současně byl publikován článek amerického ekonomu Stallera, který s Goldmannovým tematicky úzce souvisel (STALLER, George J.: *Fluctuations in Economic Activity: Planned and Free-Market Economies, 1950–1960*. In: *American Economic Review*, roč. 54, č. 4 (červen 1964), s. 385–395).

57 Termín „kvazicyklus“ Goldmann zvolil, aby předešel kritice z ideologických pozic. Nicméně vycházel také z reálných rozdílů mezi tržními a centrálně plánovanými ekonomikami.

svůj příspěvek na konferenci o ekonomických cyklech v britské Cambridge a jeho známost překročila hranice Československa. Stal se díky této stati citovaným a renomovaným ekonomem. Zatímco v letech 1948 až 1950 položil spolu s Ludvíkem Frejkou (který se stal v roce 1952 obětí politických procesů) praktické základy centrálního plánování v Československu, v druhé polovině šedesátých let stál náhle na začátku své akademické kariéry.

První výzkumnou bází Goldmannova kvazicyklu byl zevrubný analytický rozbor střednědobých opakuujících se výkyvů v tempu růstu agregátních veličin, především v tempu růstu národního důchodu, průmyslové výroby a investic. Následovala analýza dat o tvorbě výrobních zásob, dovozu surovin a základního materiálu a o změnách stavu nedokončené výstavby ve výrobní sféře. Datová báze pokrývala roční údaje za období 1950 až 1965. Josef Goldmann ovšem analyzoval nejen statistické údaje z tehdejšího Československa, ale podpůrně rovněž data z Polska, Maďarska, NDR a dalších zemí s plánovanou ekonomikou. Vysvětlení zmíněných oscilací pak podal v originální teoretické koncepci kvazicyklu.

Údaje o tempech růstu agregátních veličin vykazaly zjevné fluktuace průmyslové výroby a investic – kvazicyklus s vlnovou délkou osm až devět let. Ten odpovídal časovému zpoždění v přírůstku výrobních základních fondů (fixního kapitálu), čili v *průměrné době investiční výstavby klíčových kapacit*. Výchozí data (časové řady) Goldmannova modelu zachycují následující tři diagramy vývoje průmyslové výroby, investic a osobní spotřeby v Československu v padesátých a šedesátých letech, které jsou původní zachovalou ilustrací kvazicyklu.

Josef Goldmann (1912–1984) působil po únoru 1948 jako náměstek Státního úřadu plánovacího, v souvislosti s chystaným procesem proti Josefu Slánskému byl ale zatčen a obviněn z hospodářských zločinů. V soudním procesu v roce 1954 byl osvobozen a od začátku šedesátých let opět mohl působit jako ekonom (foto osobní archiv autorů)

Tři kvazicykly československé ekonomiky v letech 1949–1970⁵⁸

58 Tempa růstu jsou v procentech, výchozí údaje jsou v cenách z roku 1967. Problémy spojené s vytvořením „srovnatelné“ časové řady mají bezprostřední důsledky pro další analýzu,

základní model

„Základní příčinou narušení proporcionality je stanovení *nadoptimálních temp*,“ konstatoval Josef Goldmann spolu s Josefem Kohnem-Flekem v dalším článku o tři roky později.⁵⁹ Plánovací subjektivismus politiků podle jeho zjištění narážel na „úzké místo“, tj. nemožnost průmyslové prvovýroby přizpůsobit se žádanému tempu, což vysvětloval technicko-organizačními specifiky základních odvětví. V důsledku tohoto rozporu mezi plánem a realitou pak docházelo k vynucenému poklesu skutečného tempa. To zůstává na nižší úrovni, dokud nejsou dokončeny a uvedeny do plného provozu investiční projekty zahájené v předchozí vrcholné fázi cyklu. A jejich *kapacitní efekt* vytváří objektivní podmínky, které umožňují opakování takového kvazicyklu. Teoretický koncept kvazicyklu je tak odrazem inherentního sklonu centrálního plánovače k maximalizaci agregátního tempa růstu a důsledků tehdejší politiky podle hesla „dohnat a předejít“.

rozšířený model

Základní a vnitřně konzistentní model kvazicyklu Josef Goldmann v roce 1967 rozšířil o dva doplňující, ale neméně podstatné momenty. V první řadě jde o oscilace v investicích do zásob, takzvaný *trubkový efekt*, skrývajícím svého druhu racionalitu podniků v daném systému.

Josef Goldmann přirovnává výrobní proces k „potrubí, do něhož vstupují výrobní faktory a z něhož vystupují finální výrobky, buď pro spotřebu, nebo pro zvýšení objemu výrobních i nevýrobních kapacit“.⁶⁰ Konstatuje pak, že „v závěrečném stadiu fáze akcelerace dochází – relativně ke vstupu – ke značnému zvýšení objemu výrobních faktorů uvnitř ‘potrubí’. Prudce se totiž zvyšují výrobní zásoby a objem nedokončených investic.“⁶¹ V procesu zvyšování agregátního tempa růstu tedy významně působí tento další, *zesilující* faktor. Ve snaze zajistit si odpovídající objem surovin a polotovarů podniky tyto nedostatkové vstupy hromadí a vytvářejí tak vlastní rezervy. Jedná se o typ chování známý jako averze k riziku.

Naopak při zpomalování (deceleraci) tempa růstu začíná působit opačná závislost. Finální produkt roste rychleji, než by odpovídalo růstu vstupů. Z „potrubí“ je část nahromaděných vstupů uvolňována.

Druhým, doplňujícím faktorem jsou oscilace v dynamice dovozu surovin a polotovarů – takzvaná *zahraničněobchodní bariéra* – odrážející naopak fakt mimořádné závislosti československé ekonomiky na dovozu surovin při silně limitovaných vývozních kapacitách. Se zvyšujícími se tempy růstu je prohlubující se nedostatek materiálových vstupů, respektive dodávek polotovarů pro podniky zpracovatelského

neboť časové řady (v různých cenách) mohou poskytovat částečně odlišný obraz dynamiky. Grafy byly původně otištěny v článku Václava Kupky „K otázkám stability hospodářského růstu“ v časopise *Politická ekonomie*, roč. 23, č. 1 (1975), s. 55–68.

59 Srv. GOLDMANN, J. – FLEK, J.: Vlnovitý pohyb v tempu růstu a cyklus v dynamice zásob. In: *Plánované hospodářství*, roč. 20, č. 9 (1967), s. 1–16. Kurzívou zvýraznili VK a JK.

60 GOLDMANN, Josef: *Od nestability ke stabilitě ekonomického růstu v ČSSR*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1973, s. 20.

61 *Tamtéž*, s. 21.

průmyslu, zesilován limity financování jejich dovozu, neboť zvyšování dovozů je podmíněno růstem vývozu, který je zpětně determinován úzkými profily. Nejvíce je limitováno tempo růstu dovozů z průmyslově vyspělých zemí, jehož zvyšování naráží na devizovou bariéru.⁶²

Chování centrálních plánovačů, kteří musí plnit politické zadání, je charakteristické sklonem k maximalizaci agregátního tempa růstu. Avšak působení úzkých profilů v dodávkách surovin a materiálů, které neodmyslitelně patří ke konstantám centrálně plánované ekonomiky, zesilující vliv bariéry zahraničního obchodu a averze k riziku, vedoucí k hromadění výrobních zásob ve zpracovatelských podnicích, fungují jako limit této maximalizační tendence a donutí centrální plánovače plánované agregátní tempo růstu snižovat. Snižování agregátního tempa růstu probíhá postupně, v podobě jednotlivých iterací (opakujících se epizod), až je dosaženo stavu takzvané vybilancovanosti zdrojů a potřeb. Ten nastává, když je agregátní tempo růstu na své nejnižší hodnotě, tj. v sedle cyklu.

Souběžně s tím jsou do výrobního procesu zapojovány nové výrobní kapacity, získané investiční výstavbou, která byla zahájena v sedle cyklu předchozího. Výsledné zvolnění napětí v dodávkách surovin a materiálů domácí provenience i z dovozu tak vytvoří prostor pro opětné zvyšování agregátního tempa růstu, s tím jak se posunuje limit centrálních plánovačů v jejich tendenci maximalizovat tempo růstu. Je tak zahájena nová expanzivní fáze cyklu.

kvazicyklus a Keynesova teorie cyklu

Střídání fází expanze a deprese vytváří kvazicyklus, jehož průběh, tak jak je reflektován statistickými daty, má některé shodné rysy s cyklem kapitalistické ekonomiky. Podstatným diferenciacním faktorem je dominantně *nabídková* povaha centrálně plánované ekonomiky, zatímco hospodářský cyklus kapitalistické ekonomiky je determinován *poptávkově*.

Josef Goldmann k tomu uvádí: „Někteří ekonomové se domnívají, že kauzální závislost mezi investičními vlnami a fluktuacemi v tempu růstu působí v opačném směru. Podle nich je to právě vrchol investiční činnosti, který umožňuje vysoká tempa růstu, především ve výrobě výrobních prostředků.

Takovýto výklad je zřejmě odvozen z Keynesovy teorie cyklu za kapitalismu. Podle jeho teorie, která vychází z neúplného využití výrobních faktorů, má zvýšení investiční činnosti za následek zvýšení poptávky a tím zvýšení výroby. V ekonomice našeho typu převládá však plné využití výrobních kapacit ... je nutné zásadně rozlišovat – přinejmenším při krátkodobé analýze – mezi poptávkově

62 „Během fáze urychleného růstu vytváří tedy kombinované úsilí působení řady faktorů horní mez čili strop vlnovitého tempa růstu: doposud trvá vzestup tempa růstu výroby, který je v pozdějším stadiu kombinován s poklesem toku výrobních kapacit, což postupně vyvolá první výrazné zhoršení zásobovací situace. Tím bude indukována zvýšená tvorba výrobních zásob a následkem zvýšeného dovozu surovin a základního materiálu i aktuálnější nedostatky deviz.“ (*Tamtéž*, s. 20.)

determinovanou kapitalistickou ekonomikou a nabídkově determinovanou socialistickou ekonomikou.“⁶³

Autor teorie kvazicyklu si však dobře uvědomoval, že takový černobíle protikladný přístup je příliš zjednodušeným konstruktem. Odvolává se na britského ekonoma Robina C. O. Matthewse, velkou autoritu v teorii ekonomického cyklu, který dospěl k závěru, že „celkem byla ve vyspělých průmyslových zemích v době poválečné obtíží spíš v tom, jak zabránit nadměrné poptávce, než v tom, jak zabránit nedostatečné poptávce“.⁶⁴ Při pokusu o formalizaci modelu kvazicyklu Goldmann nakonec též dospívá k „formální analogii s modelem R. M. Goodwina“.⁶⁵

Josef Goldmann se také pokusil empiricky testovat funkční vztahy modelu kvazicyklu. Aplikoval však lineární regresní analýzu a výsledky aplikace nezveřejnil, až na zjištění, že zvolený model mechanismu fluktuací v tempu růstu vysvětluje pozorované fluktuace zhruba z poloviny.

alternativní modely

Téma krátkodobých výkyvů v dynamice plánovaného hospodářství dalo vzniknout ve své době velkému počtu publikovaných statí. Goldmannova teorie, jakkoli proslulá, nebyla jediná a historie několika variant takzvaného *cyklu spotřeby* je dokonce o nějaký rok starší. Tyto koncepce si všímají restrikce spotřebitelské poptávky v období akcelerace investiční poptávky a jejího částečného uvolnění v následujícím období. Horní bod obratu hledají také – nebo především – v „bariéře spotřeby“, ať už jí dávají sociálně-politickou interpretaci, nebo převážně ekonomicky bilanční interpretaci konzumování výsledků předchozího investičního úsilí. A ve stínu těchto dvou koncepcí – nazvěme je investiční a spotřební – se objevilo ještě jiné, byť ne explicitně rozpracované vysvětlení hlavní příčiny zpomalování ekonomického růstu. Hledalo ji v odbytových obtížích při vývozu – a tím i v dovozu – zboží v důsledku *změny vnějších podmínek* v letech 1952 a 1953, 1961 až 1963,⁶⁶ a koneckonců i v sedmdesátých letech.

Lze připustit, že ve specifických podmínkách jednotlivých zemí, ale i v různých obdobích jedné země, mohly mít tři uvedené příčiny různou váhu. Obecně vzato, mohly se kumulovat: uvedené koncepce v tomto smyslu nejsou konkurenční, ambice centrálního plánovače (politiků) po čase vždy narazily na nějakou bariéru – což není zkušenost, kterou by odvál čas.

Rádi bychom v té souvislosti připomněli i naše maďarské vrstevníky, se kterými nás spojovaly dlouhodobé kontakty. *Tamás Bauer* se dokonce naučil česky, aby mohl lépe sledovat rokováání u nás a přispěl k diskusi o kvazicyklu. Ale nejvýznamnější

63 *Tamtéž*, s. 27.

64 MATTHEWS, R. C. O.: *The Trade Cycle*. Cambridge, Cambridge University Press 1966, s. 286.

65 GOLDMANN, J.: *Od nestability ke stabilitě ekonomického růstu v ČSSR*, s. 23. Formalizace modelu kvazicyklu je popsána v Dodatku I k této studii.

66 Viz ROZSYPAL, Kurt: *Dvacet pět let vývoje plánování a řízení československého národního hospodářství*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1971.

v daném kontextu byl János Kornai se svou originální teorií *nedostatkové ekonomiky*.⁶⁷ Není jednoduché pochopit, proč se této teorii nedostalo v Čechách většího uznání.

Aplikace modelu Michała Kaleckého: dlouhodobý růstový model

Josefa Goldmanna zaujaly nejen krátkodobé oscilace v tempu ekonomického růstu, jež ho přivedly k modelu kvazicyklu. Podrobil statistické analýze rovněž *dlouhodobý pokles dynamiky ekonomického růstu*.⁶⁸ Tento pokles byl doložen údaji o tempech růstu průmyslové výroby v období let 1950 až 1965, a stejně jako v případě kvazicyklu zde Goldmann použil statistické časové řady pro Československo, NDR, Polsko a Maďarsko.

Na vzorku těchto čtyř ekonomik se také pokusil formulovat *příčiny poklesu dynamiky ekonomického růstu* a částečně je i kvantifikovat. Prvně v československé ekonomické literatuře tak mohly být publikovány výsledky empirického odhadu *retardačního* vlivu stávajícího systému řízení a plánování. Svůj vliv jistě mělo spoluautorství Karla Kouby, jednoho z architektů takzvané nové soustavy řízení a plánování, směřující ke spojení plánu a trhu.⁶⁹

Pozorovaný dlouhodobý pokles tempa ekonomického růstu Goldmann s Koubou spojuje s existencí *únikových kanálů*, které představují svébytný typ plýtvání ekonomickými zdroji;⁷⁰ místo aby byly tyto zdroje produktivně využity, končí umrtveny v akumulovaných výrobních zásobách a v narůstající nedokončené investiční výstavbě. Podle autorů „decelerační vliv ... mají na tempo růstu národního důchodu nadměrné investice do oběžných fondů, tj. do zásob a nedokončených staveb“.⁷¹

Retardační efekt těchto únikových kanálů s postupujícím časem nabývá na síle a vyvolává zpomalení dlouhodobého ekonomického růstu. Z analyzovaných časových řad statistických údajů za čtyři výše uvedené ekonomiky Goldmann vyvodil, že v těchto únikových kanálech končí jedna čtvrtina až jedna třetina z celkové akumulace. Podle provedené projekce *ceteris paribus* (tj. za nezměněných podmínek modelu) je tato decelerace kvantitativně tak významná, že vyúsťuje do negativního tempa ekonomického růstu.⁷²

Působení únikových kanálů má však hlubší příčiny dané existujícím systémem centrálního plánování a řízení, který vyvolává určitou *typologii vzorců chování*

67 Viz KORNAI, János: *Economics of Shortage*. Amsterdam – New York, North-Holland 1980.

68 GOLDMANN, J. – KOUBA, K.: *Hospodářský růst v ČSSR*, 1. vydání, 6. kapitola (viz pozn. 33).

69 Josef Goldmann při různých příležitostech vyjadřoval své přesvědčení, že existující systém centrálního plánování a řízení je překonaný a neodpovídá podmínkám dané fáze ekonomického rozvoje. Jeho postoj ke konkrétní podobě ekonomických reforem 60. let byl však dosti zdrženlivý a na reformních návrzích se nepodílel. Důvodem byla podle něho akademičnost reformních návrhů, odvozovaných ze spekulativních pouček politické ekonomie socialismu.

70 Ty už byly zmíněny v předchozí kapitole, tam ovšem hrály roli faktorů ovlivňujících *krátkodobé* výkyvy.

71 *Tamtéž*, s. 102.

72 Extrapolace tempa růstu byla propočtena tak, že při jinak nezměněných hodnotách parametrů pokračoval negativní vliv soustavy řízení a plánování.

ekonomických subjektů. Centrální plánovači a ministerští úředníci na jedné straně a ředitelé podniků se svými štáby na straně druhé ve svém jednání sledují jisté účelové funkce. Jim odpovídá jak sklon k maximalizaci plánovaného tempa ekonomického růstu, tak – jako protipól – tendence k hromadění zásob a prodlužování lhůt výstavby investičních projektů, s rozvětvenými řetězovými reakcemi v mezi-odvětvových vazbách.

Význam deceleračních faktorů ekonomického růstu autoři dokumentovali *aplikací Kaleckého modelu*.⁷³ Empirický odhad deceleračního efektu soustavy řízení a plánování pro československou ekonomiku činil podle této aplikace průměrně ročně 1,1 procento a s postupujícím časem každý rok narůstal.⁷⁴ Obdobně i únikové kanály investic do zásob a nedokončených výrobních investic v časové řadě stále více snižovaly výsledné agregátní tempo růstu.

V roce 1967 Goldmann dále s regresním modelem prognózoval *ceteris paribus* vývoj do roku 1970.⁷⁵ Výsledkem bylo záporné agregátní tempo růstu s hodnotou mínus osm procent. Zdůvodnil tak akutní potřebu ekonomické reformy. Skutečný ekonomický vývoj se však od této prognózy lišil. Prognózovaný pokles byl zřejmě více než kompenzován tím, že určité reformní prvky byly přece jen zavedeny a že pod vlivem širokých diskusí se chování centrálních plánovačů také zčásti změnilo.

Goldmann a Kalecki

Josefa Goldmanna spojuje s významným polským ekonomem té doby Michałem Kaleckým fakt, že jejich práce byla odezvou na reálné problémy centrálně plánované ekonomiky.⁷⁶ Oba řešili stejný problém, ale každý z jiné strany.

Kaleckého přístup je deduktivní, jeho *teoretický model* vysvětluje implikace vyplývající z určitých předpokladů, které v realitě nebyly respektovány (ale to už Kalecki explicitně neřekl). Goldmann při *ekonometrické aplikaci* rozšiřuje interpretaci parametrů původního modelu, provádí jejich rozklad na jednotlivé faktory a přibližuje obsah proměnných dostupným statistickým veličinám. Celkově je Goldmannův přístup induktivní a aplikace *de facto* dokládá míru nesplnění předpokladů teoretického modelu. Zatímco Goldmann na základě faktů dokumentuje, jak snaha o maximalizaci tempa růstu vyvolává fluktuace (kvazicyklus), Kalecki demonstruje, za jakých podmínek lze – v rámci jeho modelu – tempo růstu zvýšit.

73 Srv. KALECKI, Michał: *Náčrt teorie růstu socialistické ekonomiky*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965. Kaleckého model ekonomického růstu je variantou modelu růstu Roye Harroda a Evseye Domara. Je však třeba poznamenat, že Michał Kalecki měl ke Goldmannově pokusu o empirickou aplikaci svého modelu jisté výhrady. Růstový model Kaleckého a Goldmannův postup při jeho aplikaci jsou popsány v Dodatku I k tomuto článku.

74 Hodnota parametru pro decelerační efekt soustavy řízení a plánování u_2 byla získána reziduálně. Od hodnoty parametru lineární proměnné času byly odečteny externě odhadnuté hodnoty u_1 a u_3 .

75 Srv. GOLDMANN, J. – KOUBA, K.: *Hospodářský růst v ČSSR*, 1967, s. 101–105 (viz pozn. 33).

76 Jejich vzájemné odborné kontakty posiloval i společný osobní prožitek z období druhé světové války, kdy po emigraci do Velké Británie spolu pracovali nejprve jako lesní dělníci a později při plánování válečné ekonomiky.

Bylo by jednoduché s odstupem téměř padesáti let provést kritický rozbor těchto empirických odhadů, včetně zvolených postupů pro jejich získání. Například Kaleckého růstový model a jeho základ v modelu Roye Harroda a Evseye Domara spočívají na předpokládaném jediném výrobním faktoru, a tím je fixní kapitál. Provedené modifikace základní Kaleckého rovnice a regresní analýza v tomto tvaru umožnily získat odhady pouze dvou parametrů, ostatní byly získány externě.

Bez ohledu na tyto diskutabilní momenty se však základní závěry z provedené Goldmannovy analýzy růstu československé ekonomiky jeví i z hlediska značného časového odstupu jako adekvátní. Josef Goldmann a Karel Kouba provedli jednu z prvních empiricky založených analýz růstového procesu u nás, při které použili formalizovaný model a pokusili se o odhad jeho parametrů na základě expertních znalostí i rudimentární ekonometrie. Posunuli tak nesporně ekonomické myšlení v tehdejší Československu směrem k národohospodářsky orientovaným aplikacím. Na ně pak mohli navazovat autoři z nastupující generace ekonomů.

Goldmannovi žáci a následovníci (aneb Počátky ekonometrie v Československu)

Josef Goldmann si do svého oddělení, založeného v roce 1966, vybíral většinou mladé či mladší spolupracovníky. Jeho osobnost je nejen inspirovala v dalším odborném růstu, ale zároveň mohli začít systematictěji studovat západní ekonomii.

Někteří se pokusili rozvíjet jeho model kvazicyklu.⁷⁷ Další se zaměřili na ekonomické aplikace jednotlivých makroekonomických funkcí československé ekonomiky – produkční, investiční, spotřební funkce a efekty vnějších ekonomických vztahů.⁷⁸ Karel Dyba, Kamil Janáček, Jan Klacek a Václav Kupka nebyli sice v té době jediní, vědomě ale spojovali nastupující vlnu ekonometrie s Goldmannovým přístupem k realitě centrálně plánované ekonomiky.

Krátkodobá makroekonomická analýza

Dosud jsme zmínili dvě oblasti, ve kterých Josef Goldmann výrazně přispěl k českému ekonomickému myšlení šedesátých a sedmdesátých let – *teorii střednědobých výkyvů v tempu růstu* centrálně plánované ekonomiky a *spor o (dlouhodobou) strategii hospodářského růstu*. Nyní se zaměříme na příspěvek třetí, *praktický* – takzvaný konjunkturální výzkum.

Konjunkturální výzkum týmu Josefa Goldmanna

Z iniciativy Josefa Goldmanna se v Ekonomickém ústavu začal rozvíjet nový typ *krátkodobých* národohospodářských analýz, odlišný od standardních plánovacích bilancí a měření odchylek od plánu. Spolu s dalšími pokusy o rozvíjení takové

77 KLACEK, Jan: *Studie o růstové stabilitě*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1972; KUPKA, Václav: K otázkám stability hospodářského růstu. In: *Politická ekonomie*, roč. 23, č. 1 (1975), s. 55–68.

78 Doménou Karla Dyby byla analýza vnějších ekonomických vztahů včetně modelového přístupu, Kamil Janáček se věnoval spotřebnímu sektoru a spotřební funkci, Jan Klacek se zaměřil zejména na modelování růstu pomocí produkčních funkcí, Václav Kupka se zabýval investicemi a stabilitou hospodářského růstu.

Josef Goldmann založil v roce 1965 v Ekonomickém ústavu ČSAV oddělení konjunkturálního výzkumu, které mohlo pod jiným názvem fungovat i po roce 1968. Část Goldmannova týmu na soustředění v Bechyni v roce 1981: zleva Jan Klacek, Karel Dyba, Alena Nešporová, Josef Goldmann, Růžena Vintrová, Petr Kynštetr a Václav Kupka (foto osobní archiv autorů)

analýzy během několika let to byl *praktický protipól* snahy o odpovídající makroekonomickou teorii.

Je důležité uvést, že členům týmu pod Goldmannovým vedením bylo od počátku zřejmé, že musí spojovat oba přístupy – teorii i analytické studie – neboť nejlepším způsobem ověřování teorie jsou analýzy praxe, a naopak analýzy bez rozvíjení odpovídající teorie brzy ztrácejí svou orientaci. Obě disciplíny jsou tak neoddělitelné, jejich skutečná symbióza však měla vlivem vnějších okolností jen krátké trvání.

První *krátkodobá (konjunkturální) makroekonomická analýza* byla vypracována rok po založení oddělení, tedy v roce 1967. Přípravovala se v hotelu na Křivoklátu a dochovala se ve dvou verzích – interní a veřejné.⁷⁹ Text měl především *didaktický* charakter.

⁷⁹ Veřejná verze byla ovšem stejně „neoficiální“, neboť vedle Goldmannova oddělení, které tvořilo iniciativní a redakční tým, se na ní externě podílela řada předních odborníků

Východiskem byla rekonstruovaná veličina hrubého národního důchodu (produktu), což samo o sobě byl tehdy významný počín, neboť tento agregátní ukazatel sledované statistické údaje neobsahovaly.⁸⁰ Produkt byl dále rozložen do čtyř sektorů (podniky, domácnosti, státní sektor a vnější vztahy) a analýza sledovala *souvztahnost* mezi nimi. Místo „plnění plánu“ bez historie se zaměřovala na sledování *změn* v ekonomické (ne)rovnováze, tedy na relace tvorby zdrojů a alokací (užití) v kontextu několika po sobě následujících let.

Výsledný text mimo jiné akcentuje rozdíl mezi plánem, nezávislou (!) hospodářskou politikou a konečně „zájmovou oblastí“, čímž se především myslí reakce podniků, které „odpovídají principům racionálního chování v této sféře“.⁸¹ V souladu s teorií kvazicyklu dále upozorňuje na souvislost přírůstků investic do zásob s tempem růstu národního důchodu a vysvětluje ji právě racionálním chováním podniků v daných podmínkách. Identifikuje „tři příčiny současného napětí“ ve vnějších vztazích (v polovině roku 1967) a závěrem předkládá určitá doporučení pro „anticyklickou“, stabilizační politiku. Původní interní verze této analýzy, která se dochovala, obsahuje řadu dalších teoreticko-metodologických výbojů; mimo jiné se zabývá existencí časových zpoždění, racionalitou a očekáváními ekonomických subjektů, ale také varuje před recidivou krize z roku 1963.

Ještě v roce 1969 vyšla v podobném duchu analýza roku 1968. Pokračovat v tomto úsilí bylo pak na několik let v důsledku probíhající „normalizace“ znemožněno, přesto v sedmdesátých letech bylo v gesci Goldmannova oddělení vypracováno několik neveřejných analýz. Jejich hlavním poselstvím byl *odkaz* na postupně propracovávanou teorii kvazicyklu, *snaha* vyvarovat se vhodné hospodářskou politikou těchto výkyvů v tempu růstu, a tím i (ne)rovnováhy, a *akcent* přesouvající pozornost od krátkodobé analýzy k podmínkám dlouhodobého růstu (otevřené ekonomice, mzdám).

Národohospodářská teorie: pokus o spojení teorie a praxe

Po deseti letech existence oddělení, v roce 1975, vydává Josef Goldmann publikaci *Makroekonomická analýza a prognóza*,⁸² v níž pokračuje v úsilí rozvíjet aplikovanou makroekonomii. Přitom se vyrovnává i s tehdy oblíbeným „systémovým přístupem“ a ekonometrickým modelováním, hlavně ale připomíná, že je třeba „zkoumat faktory, které ovlivňují rozhodovací procesy mikrosféry, jakož i důsledky, které ekonomické chování mikrosféry vyvolává v makrosféře“.⁸³

Úsilí odůvodnit a obhájit obsah a smysl makroekonomických analýz vyústilo v roce 1978, kdy pod Goldmannovým vedením vyšla kolektivní publikace *Úvod*

ústředních institucí „pouze za svou osobu“: Adolf Suk, Václav Čáp, Vladimír Nachtigal, Štefan Schlosser, Jan Vít a další.

80 Rozhodující v této souvislosti byl přínos Vladimíra Nachtigala, Štefana Schlossera a Růženy Vintrové.

81 *Konjunkturální analýza za rok 1967*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV, Konjunkturální oddělení 1967, s. 2. Text pravděpodobně již není veřejně k dispozici.

82 GOLDMANN, Josef: *Makroekonomická analýza a prognóza*. Praha, Academia 1975.

83 *Tamtéž*, s. 31.

do makroekonomické analýzy.⁸⁴ Makroekonomická analýza (a prognóza) se v ní představuje jako „most“ mezi „obecně teoretickými poznatky politické ekonomie a ekonomicko-statistickými rozbory“,⁸⁵ takže „makroekonomická analýza v tomto pojetí je součástí speciální vědní disciplíny, vědy o národním hospodářství“.⁸⁶ A zvláštnosti této analýzy se vysvětlují „jak obsahovou specifikou (podmínky místa a času jsou inherentní součástí analýzy), tak z důvodů aplikovaného instrumentária, které kromě statistických a ekonometrických metod zahrnuje i systémovou analýzu, rozhodovací modely a další typy nástrojů“.⁸⁷

V další části se autoři vyrovnávají s rozdíly mezi tabulkami národního účetnictví a národohospodářskými bilancemi, kterým uniká „hlavní smysl bilance národního hospodářství – zobrazení návaznosti jednotlivých prvků ... reprodukčního procesu“.⁸⁸ Jejich záměrem je vytvořit odpovídající „pavučinu“ vztahů, „model, který by umožňoval testovat chování čs. ekonomiky za měnících se vnitřních i vnějších podmínek“.⁸⁹ Cíle analýzy zároveň předurčují její znaky – rozlišovací úroveň, aspekty zkoumání a strukturu systému. Každému subsystému (dnes bychom řekli sektoru) je věnována jedna kapitola, přičemž všechny mají shodné členění do subkapitol popisujících strukturu, chování, přízpusobovací procesy a formalizaci. Celý výklad je založen na popisu konkrétní situace v konkrétním čase a je doveden až do základů ekonometrického modelování. Třetí část publikace pak pojednává o *chování systému* jako celku a je rozdělena do několika kapitol sledujících kategorie, jako je cílovost a adaptabilita, rovnováha, růstová stabilita, makroekonomická efektivnost, samozřejmě opět v aplikaci na československou ekonomiku v daném čase.

Autoři si uvědomovali, že nepředkládají ucelenou národohospodářskou teorii, na druhou stranu ale konstatovali, že nabízejí její solidní východiska. I tento jejich počin je nutno vnímat v kontextu doby, a to nejen ve smyslu politickém (pražské jaro, invaze, „normalizace“...), ale také gnozeologickém (boj se stereotypy ideologického myšlení se mimo jiné zaštiťoval sovětskými diskusemi z dvacátých let). A makroekonomická analýza a prognóza – na rozdíl od pokusu o decentralizaci – v jisté podobě přežily nástup „normalizace“; mimo jiné proto, že na tomto poli došlo ke změnám i na Západě, v podobě pokusů o komparativní ekonomii.

Příspěvek Václava Klause ke zkoumání inflace

Významným pracovištěm Ekonomického ústavu ČSAV byl odbor „kritiky buržoazních teorií“, který se z definice věnoval studiu západní ekonomické literatury. V šedesátých letech jej vedl docent Luděk Urban a začínal v něm svou kariéru i Václav Klaus. Jeho makroekonomická orientace byla ovlivněna standardní západní ekonomikou a oproti Goldmannovi se netýkala ani tak (ne)efektivnosti centrálně plánované ekonomiky jako její (ne)rovnováhy. Klausova studie *Úvod do zkoumání*

84 TÝŽ a kol.: *Úvod do makroekonomické analýzy*. Praha, Svoboda 1978.

85 *Tamtéž*, s. 19.

86 *Tamtéž*, s. 23.

87 *Tamtéž*, s. 24.

88 *Tamtéž*, s. 37.

89 *Tamtéž*, s. 52.

inflation v československé ekonomice z roku 1969 – vedle dalších statí, které tehdy publikoval – tak tvoří druhý pilíř zrození českého makroekonomického myšlení koncem šedesátých let.⁹⁰

Inflaci Klaus definuje jako „obecnou poruchu ekonomické rovnováhy“, což má zásadní význam, neboť jeho paradigmatickým záměrem bylo „logiku našeho ekonomického systému (centrálně plánované ekonomiky – pozn. autorů) opravdu pochopit“⁹¹ a vysvětlit chování jeho jednotlivých subjektů. Tento přístup sdílel jen menší počet českých ekonomů mimo hlavní proud.

Klaus vymezuje *strukturální inflaci*, která je determinována specifickými strukturálními (institucionálními) charakteristikami centrálně plánované ekonomiky. Jejich důsledkem je, že (zaprvé) inflace se nemusí nutně odrážet pouze v růstu cen a (zadruhé) inflační rovnováha představuje „rovnováhu systému při inflaci“. Klaus podrobně analyzuje základní strukturální charakteristiky centrálně plánované ekonomiky a inflaci v tomto systému pojímá jako „uzavřený logický řetěz vzniku inflační nerovnováhy, proces jejího přenášení do dalších sfér ekonomiky a konečně jejího reprodukování do budoucnosti“.⁹²

Východiskem je pro Klause chování mikrosféry, konkrétně podnik⁹³ a jeho stupně racionality, neboť výrazná orientace podniků na rychlý růst a přebytková poptávka po investicích jsou podle něj „vysvětlitelné pouze rozbořením chování mikrosféry, která rozhodujícím způsobem determinuje i makrostrukturu... Nikoliv opačně...“⁹⁴ Předmětem analýzy je poté fakt, že investiční podněty jsou významným způsobem ovlivněny pouze cenou výrobních faktorů, která je v centrálně plánované ekonomice podceněna – především proto, že podniky nekupují *kapitál*, ale pouze *zboží* ve formě výrobních prostředků. Už z toho důvodu je pro ně každá investice žádoucí.

Ekonomické centrum svými makroekonomickými zásahy přeinvestovanost, a tím i inflaci zvyšuje. „Pomineme-li však některé investice, které provádí centrum a které vycházejí z jiné než ekonomické logiky, pak všechny zbývající akce centra jsou na centru spíše vynuceny mikrosférou než opačně.“⁹⁵ Toto zásadní Klausovo tvrzení se do jisté míry odlišuje od výkladu Josefa Goldmanna, jenž investiční rozhodování přisuzuje autoritativnímu centru, zatímco podnikům podle něj náleží jen odvozená role. Tehdy nikdo tento rozdíl v interpretaci nekomentoval. Možná už bylo pozdě na diskusi, začínala „normalizace“; obě koncepce ovšem ani nemusí být

90 KLAUS, Václav – JANÁČEK, Kamil – KUPKA, Václav: *Úvod do zkoumání inflace v československé ekonomice*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1969 (uvedení autoři na Klausově studii spolupracovali). V daném kontextu dále srv. především statě: KLAUS, Václav: Je ekonomika reálná, nebo peněžní? In: *Politická ekonomie*, roč. 16, č. 12 (1968), s. 1150–1156; TÝŽ: O rovnováze nevyvážené. In: *Ekonomická revue*, roč. 4, č. 10 (1969), s. 467–469.

91 KLAUS, V. – JANÁČEK, K. – KUPKA, V.: *Úvod do zkoumání inflace v československé ekonomice*, s. 9.

92 *Tamtéž*, s. 23.

93 Klaus se tu přihlašuje k poznání, které spojovalo různé proudy reformního myšlení, že jádrem pochopení systému je chování podniku a jeho podmínky. Explicitně se tu odvolává na práci Lubomíra Mlčocha.

94 *Tamtéž*, s. 24.

95 *Tamtéž*, s. 36.

konkurenční a mohou se spíše doplňovat – Goldmann zdůrazňuje roli *autonomních* investic centra jako hybatele, Klaus roli *vyvolaných* investic, jejichž (inflační) objem si vynutila mikrosféra. V každém případě si Klaus už všímá i důsledků polovičaté reformy z roku 1967.⁹⁶

Zásadní je ale jiné srovnání: jestliže se Goldmannova koncepce týká výlučně *reálných* veličin, Klaus už vnáší do makroekonomických úvah o systému (ve kterém „se podařilo rozvrátit peněžní systém a zbavit se tak přirozeného stabilizačního mechanismu“)⁹⁷ úlohu *cen* a *peněz* a jeho studii uzavírá kapitola „Možnosti hospodářské politiky léčit inflaci“. Tím dále posunul tehdejší makroekonomické myšlení v Československu a předznamenal některé pokusy o měnovou politiku. Je jistým paradoxem, že tento – dle našeho názoru klíčový – příspěvek Václava Klause ke znovu vznikající makroekonomii se dočkal téměř zapomnění.

Zapomenuté výboje mohou být poučné i dnes

Jestliže pokus o decentralizaci mechanismu fungování centrálně plánované ekonomiky se připomíná dodnes, přínos v oblasti makroekonomie spojený se jménem Josefa Goldmanna žije pouze mezi pamětníky a snad některými historiky ekonomického myšlení. Těžko říci, proč tomu tak je. Ani Ota Šik ve svých pamětech Goldmanna nepřipomíná a aktuální práce historika Jiřího Suka rovněž ne.⁹⁸ Nebyl zdánlivě tak „revoluční“. Nepochybně však byl – spolu s Václavem Klausem – průkopníkem české aplikované makroekonomie a napomohl rehabilitaci a recepci západní ekonomické teorie u nás.⁹⁹

Je také pravda, že zkušenost s (neúspěšným) pokusem o reformu mechanismu centrálně plánované ekonomiky měla po listopadu 1989 větší praktický význam než snaha pochopit (a ovlivnit) její makroekonomickou politiku. Nezapomeňme však na jeden – alespoň podle našeho názoru – související fenomén z osmdesátých let, takzvané *bankovní semináře* organizované Václavem Klausem pod hlavičkou Českého svazu vědeckotechnických společností a Státní banky československé, často za účasti pracovníků Ekonomického ústavu ČSAV. Jestli lze nějak shrnout jejich zaměření, byl to především akcent na empirickou analýzu založenou na standardní makroekonomické teorii. Jistá shoda se způsobem Goldmannova uvažování je evidentní, stejně jako edukativní příprava na makroekonomické úlohy po roce 1990. V jednom ze svých posledních veřejných vystoupení Josef Goldmann ostatně sám na semináři přednášel. „Dr. Goldmanna není snadné zařazovat, protože on byl vždycky svůj,“ poznamenal tehdy Václav Klaus ve svém koreferátu.¹⁰⁰ A hospodářský

96 *Tamtéž*, s. 35. Přínosem studie bylo také iniciování a zahrnutí prvních pokusů o *měření inflace* v Československu.

97 *Tamtéž*, s. 12.

98 ŠIK, O.: *Jarní probuzení* (viz pozn. 44); SUK, J.: *Veřejné záchodky ze zlata* (viz pozn. 39).

99 K jeho dílu viz ČIHÁK, Martin: *Josef Goldmann (1912–1984): Legenda české poválečné makroekonomie*. Praha, Institut ekonomických studií Univerzity Karlovy 2003.

100 KLAUS, Václav: *Dr. Goldmann, ekonomická strategie a makroanalýza*. Praha, Český svaz vědeckotechnických společností – Státní banka československá 1984 (sv. 1).

cyklus i makroekonomická stabilizační politika jsou aktuální stále, jak se čeští ekonomové mohli nedávno přesvědčit.¹⁰¹

Mikroekonomický základ racionality

Teorie Lubomíra Mlčocha a praxe Tomáše Ježka: postavení podniku

Má-li být obraz úplný, je namístě se alespoň částečně¹⁰² věnovat i třetímu pilíři kvasu ekonomického myšlení v Československu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let – zrodu mikroekonomie, konkrétně teorie (socialistického) podniku.

Výše už bylo uvedeno, že diskuse o plánu a trhu a pokus o zavedení takzvané nové soustavy řízení se nezaměřovaly pouze na úlohu centrálního plánovače, ale také otevřely otázku *autonomního postavení podniku* a jeho specifického chování. Hledaly způsob, jak podniky zainteresovat, aby jejich chování bylo více racionální a předvídatelné.

Ani rodící se makroekonomie nemohla pominout, že ekonomický růst a rovnováha nejsou výsledkem pouze plánovaných temp a vybilancovanosti plánu. V analýzách připisovala chování podniku rovněž autonomní roli a požadovala respektování této role v praktické hospodářské politice.

Nebyly to izolované výboje, šlo o širší, strukturovanější proud v mezinárodním kontextu, dokumentovaný příspěvky na Západě i na Východě. V tehdejší Jugoslávii se diskuse zaměřila na specifický problém a jeho řešení – chování *samosprávného podniku*, tedy podniku v družstevním vlastnictví, o jehož směřování nerozhoduje pouze management, ale také výkonní pracovníci. Předpokládalo se, že jeho účelovou funkcí je hrubý důchod namísto zisku, jak je tomu obvykle v soukromé firmě.

A tak třetí zárodek rodících se úvah o podniku v Československu byl právě reakcí na tyto diskuse o „podniku v Ilyrii“.¹⁰³ Svůj vliv na tyto diskuse měly rovněž práce o samosprávné ekonomice Jaroslava Vaneka,¹⁰⁴ profesora ekonomie českého původu působícího na Cornellově univerzitě v americké Ithace. Klub mladých ekonomů, založený v roce 1968, vydal pod zkratkou KMEN na toto téma sborník z konference.¹⁰⁵ Přispěli do něj i Václav Klaus, Miloš Zeman a jiní. Ale byl to zároveň sborník poslední. Začínající „normalizace“, emigrační vlna, čistky na vysokoškolských katedrách a v Akademii věd vedly k zániku samého KMENU.

Nejvýraznější osobností spojenou se zrodem mikroekonomie v Československu byl *Lubomír Mlčoch*. Své teoretické znalosti svérázným způsobem obohatil o praktické

101 Srv. SPĚVÁČEK, Vojtěch – ROJÍČEK, Marek – VINTROVÁ, Růžena – ZAMRAZILOVÁ, Eva – ŽDÁREK, Václav: *Makroekonomická analýza*. Praha, Linde 2012.

102 Nečiníme si nárok na podrobnější rozbor, především vzhledem k našemu odbornému makroekonomickému profilu.

103 Viz WARD, Benjamin N.: A firm in Illyria: Market Syndicalism. In: *American Economic Review*, roč. 58, č. 4 (září 1968), s. 566–589.

104 VANEK, J.: *The General Theory of Labor-Managed Market Economies*. Ithaca (New York) – London, Cornell University Press 1970.

105 KMEN: *Symposium o podniku*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1968.

zkušenosti, poté co byl v důsledku čistek na Vysoké škole ekonomické zaměstnán v národním podniku Tesla Holešovice.

Na počátku tedy systemizoval poznatky ze svého zaměstnání,¹⁰⁶ aby je potom mohl zobecnit do podoby *pozitivní teorie socialistického podniku* (tj. teorie nikoli normativní). Na téma chování podniku napsal řadu statí¹⁰⁷ a mimo jiné také připravil příslušný studijní text pro Graduační školu v Ekonomickém ústavu.¹⁰⁸

V této publikaci s názvem *Teorie firmy* obhájí svůj přístup, když v kapitole o podniku v centrálně plánované ekonomice tvrdí, že „transplantace analytických nástrojů“ marginální teorie firmy „v zásadě možná je po pečlivém přezkoumání všech relevantních institucionálních předpokladů“.¹⁰⁹ Odmítá přitom pojetí (socialistického) podniku jako pasivního vykonavatele rozhodnutí nadřízených orgánů, a tedy přiznává podniku ekonomickou *subjektivitu*. Zároveň se rozchází s představou makroekonomické racionality systému, který by ignoroval mikroekonomickou racionalitu podniků (*princip racionálního hospodaření*). Vnější prostředí podniku charakterizuje jako netržní, s různou mírou *neparametričnosti*, přičemž interakce mezi podniky a centrálními orgány v předeterminované struktuře cílů a úkolů má podle něj povahu *smlouvání* (*licitace*), při němž podnik využívá svých informačních toků. Jakkoli dnes může někdo s despektem tvrdit, že je to konstatování samozřejmé, před padesáti lety bylo zásadní, a navíc riskantní.

Poté Lubomír Mlčoch aplikuje teorii na tehdy dominantní ukazatel hrubé výroby a komparuje chování socialistického podniku s chováním soukromé firmy, maximalizující zisk. Výsledkem analýzy je „drsné“ konstatování, verifikující domněnky jak týmu Šikových reformátorů, tak i Goldmannových makroekonomů: „Marginální produktivity variabilních výrobních činitelů jsou ... nižší ... než v rovnovážné situaci podniku ziskového, a rovnovážný stav centralistického podniku znamená

106 „Jednalo se o studii chování mého podniku (tj. podniku, ve kterém byl tehdy zaměstnán – pozn. autorů). Ve své práci jsem popisoval, jak takový systém chování funguje, což nepochybně a nutně připravovalo půdu k budoucím změnám. Samotné popsání, jak věci fungují, už daný systém rozvracelo. K napsání takové studie jsem byl inspirován knihou z úplně jiné oblasti. Jmenovala se Jak si lidé hrají a napsal ji psycholog Eric Berne. (...) Má studie se věnovala chování plánovačů vůči nadřízeným orgánům. I oni hráli hry na plánování a jejich hry jsem popsal,“ řekl o tom později v knižním rozhovoru s Janem Bártou. (MLČOCH, Lubomír – BÁRTA, Jan: *Čas pravé radosti*. Praha, Portál 2007, s. 30 n.) Na tomto místě je třeba ocenit ty z Mlčochových nadřízených v národním podniku Tesla Holešovice, kteří jeho činnost přinejmenším tolerovali.

107 Viz MLČOCH, Lubomír: Alternativy chování podniku v decentralizovaném modelu socialismu. In: *Politická ekonomie*, roč. 15, č. 11 (1967), s. 979–988; TÝŽ: Hrubá výroba, hrubý důchod, extenzita a efektivita našeho ekonomického růstu. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 7 (1968), s. 641–662; TÝŽ: Symposium o podniku: Informace. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 3 (1969), s. 273–281; TÝŽ: *Chování československé podnikové sféry*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1990. Tento text z roku 1983 koloval v rukopisu a vyšel až po pádu komunistického režimu.

108 TÝŽ: *Teorie firmy*. Praha, Ekonomický ústav 1970.

109 *Tamtéž*, s. 204.

vyšší úroveň nákladů. „*Suma summarum*, v socialistickém podniku „srovnatelný podíl výrobní spotřeby v produktu je ... vyšší než u podniku ziskového“.¹¹⁰

MLčochův kolega z Ekonomického ústavu *Tomáš Ježek* zřejmě patřil mezi ekonomy, kteří již koncem šedesátých let byli přesvědčeni o nevyhnutelnosti transformace systému. Navenek se sice výrazněji neprojevoval, ale o svém přesvědčení se utvrzoval studiem děl autorů Rakouské školy.¹¹¹

Jestliže MLčoch svou erudici po roce 1989 uplatnil především na akademické půdě, v *teorii*, Ježek dovedl zájem o problematiku podniku do *politické praxe* a stal se po roce 1989 jedním z „otců“ české privatizace. Oba ekonomy ovšem spojuje, že jejich přístup k ekonomické teorii i praxi se výrazně odvíjí od křesťanské víry a odtud od akcentu na odpovědnost a morálku svobodného člověka v právním státě. Dnes bychom řekli, že v českých poměrech směřovali k respektování poznatků *konstituční ekonomie*, tedy k uznání vzájemné závislosti mezi ekonomickým, etickým a politickým prostředím.¹¹² Přínos tohoto třetího reformního proudu tak zřejmě vykazuje nejintenzivnější vazbu ekonomického myšlení mezi roky 1968 a současností. Tedy až na *privatizaci*, která v šedesátých letech, a tím spíše v době „normalizace“, nebyla vůbec předmětem diskuse.

V sedmdesátých a na počátku osmdesátých let byly prakticky zastaveny výzkumné práce orientované na postavení podniku. Jejich oživení lze zaznamenat až v druhé polovině osmdesátých let, kdy se obnovily práce na přípravě zákona o podniku, organizované předsednictvem federální vlády.

Jen málo zbylo z tání šedesátých let v dalších dvaceti letech takzvané normalizace.

V Ekonomickém ústavu lze k těmto „střípkům“ zařadit pokus Goldmannova týmu o pokračování v makroekonomických analýzách a také takzvanou Graduační školu pro přípravu aspirantů (dnes bychom řekli doktorandů). Obsah její výuky zahrnoval vedle marxistické politické ekonomie též takzvané buržoazní ekonomické teorie, dějiny ekonomického myšlení, ale také ekonometrii a již uvedenou teorii podniku.

Mimo Ekonomický ústav to především byly již zmíněné bankovní semináře organizované Václavem Klausem v letech 1979 až 1985, které měly převážně makroekonomické zaměření, byly hojně navštěvované a vzbudily pozornost i Státní bezpečnosti.¹¹³

Naopak je podle našeho názoru obtížné zařadit sem i vznik a působení Prognostického ústavu ČSAV, vedeného Valtrem Komárkem. Koncentrace řady odborníků v ústavu byla sice sama o sobě velkým pozitivem a také mnozí z jeho pracovníků se po listopadu 1989 stali vládními činiteli a vysokými státními úředníky. Ale původní zakladatelův úmysl lze s odstupem času chápat jako (zpozdilý) pokus o platformu

110 *Tamtéž*, s. 218 n.

111 V Ježkově „šuplíku“ čekal český překlad Hayekovy *Cesty do otroctví*, který byl publikován v roce 1990.

112 K tomuto tématu srv. JEŽEK, Tomáš: *Etika a ekonomie*. Praha, Vysoká škola ekonomická 2002.

113 Existují sborníky z těchto seminářů, viz např. *Ekonomické modelování: Sborník referátů*. Praha, Český svaz vědeckotechnických společností – Státní banka československá (ročníky 1980–1986).

pro staronovou strategii přeměny odvětvové struktury ekonomiky, zabalený do hávu módní prognostiky.¹¹⁴

Odkaz pražského jara 1968 a polistopadová transformace

V úvodu jsme poznamenali, že zdánlivě překonané diskuse šedesátých let mají co říci i k dnešku.¹¹⁵ Odezva na takové tvrzení může být různá, ale některé momenty jsou nezpochybnitelné.

Ideové základy přeměny české ekonomiky po roce 1989 se zpočátku odvíjely dvěma směry. *Reformní* („gradualistický“) přístup se *de facto* pokoušel navázat na myšlení pražského jara a preferoval *postupné* změny systému. Charakteristický byl ovšem posun myšlení od šedesátých let – místo předřazování strukturálních změn odvětví reformám soustavy řízení předřazoval *restrukturalizaci podniků* jejich privatizaci.

Transformační („šoková“) terapie měla naopak jasný cíl: usilovala o rychlé a důsledné opuštění tradičního systému, a proto také předřazovala privatizaci podniků jejich restrukturalizaci. A trajektorie přechodu – liberalizace cen a zahraničního obchodu – byla podmíněna nastavením restriktivních *makroekonomických podmínek*. Právě tak byla připravena Klausova koncepce rychlého opuštění centrálně plánované ekonomiky a zavedení institucí liberální tržní ekonomiky u nás i Balcerowiczova ekonomická transformace v Polsku.

Na rozdíl od „reformního“ přístupu v „transformační“ strategii tak zdánlivě neexistuje žádná souvislost se zkušeností šedesátých a sedmdesátých let; tedy až na odkaz zásadní – pochopení nevyhnutelného a jednoznačného rozchodu s centrálně plánovanou ekonomikou. Šedesátá léta dostatečně prokázala, že „třetí cesta“ není schůdná.

Naopak méně zřejmá je shoda v akcentu na vhodné nastavení stabilizujících *makroekonomických podmínek* v počátcích transformace s podobným úsilím Josefa Goldmanna v šedesátých letech, když reagoval na makroekonomickou nestabilitu centrálně plánované ekonomiky.¹¹⁶

A je tu i zásadnější souvislost. V šedesátých letech byl důraz reformních ekonomů položen na poznání a pochopení odlišnosti původních principů centrálně plánované ekonomiky v porovnání s reálně fungující ekonomikou. Ani v devadesátých letech nešlo a nemohlo jít o čisté, principiální řešení. Reálně existovaly segmenty

114 Jiný pohled na Prognostický ústav nabízí např. Karel Dyba v článku „Co byl Prognostický ústav ČSAV“. In: Všehrd: Spolek českých právníků [online], 10.04.2016. [Cit. 2018-06-01.] Dostupné z: https://www.vsehrd.cz/clanek/karel-dyba-co-byl-prognosticky-ustav-csav_274e4d42-de97-47e8-afa2-2ef1561b9f32.

115 Lubomír Mlčoch k tomu říká: „Jakkoli logika věcí byla v komunismu zvláštní a pro některé lidi takřka perverzní, bylo nutné jí porozumět. Po změnách v devětaosmdesátém se nakonec ukázalo, že pochopení systému, ve kterém jsme dlouhá léta žili, bylo nezbytné a k užitku.“ (MLČOCH, L. – BÁRTA, J.: *Čas pravé radosti*, s. 30.)

116 V 60. letech to bylo pochopitelně omezeno na fiskální politiku.

národního hospodářství, kde čistě tržní kritéria neplatila, a jejich úloha od té doby dále postupně narůstala. Dnes zhruba čtyřicet procent hrubého národního produktu neprochází trhem, ale rozděluje se v rámci jiných pravidel a mechanismů.

To konečně upomíná na ještě jinou souvislost s minulostí: *mikroekonomický* poznatek, že podnik se chová, jak mu poměry (tedy vnější prostředí) dovolí, ale vždy ze svého pohledu racionálně. A chování soukromého podniku je dnes stále výrazněji ovlivňováno a modifikováno *složitým systémem regulací a dotací*.

Takže odkaz pražského jara lze shrnout takto: Jestliže před padesáti lety byla snaha překonat zjednodušenou *ideologickou* (principiální) představu centrálně plánované ekonomiky, pokusit se o hlubší pochopení tehdejší reality a na tomto základě připravit koncepci ekonomické reformy, dnes jsme se stále ještě plně nevyrovnali s faktem posunu od *principu* (ideologie) „trhu bez přívlastků“ a s kritickou analýzou reálného fungování *veřejného sektoru* v rámci dnešní ekonomiky s vysokým podílem přerozdělování, často mimo tržní principy. Podobně jako tehdy jde tedy o to lépe pochopit „hru“ různých ekonomických subjektů a různých institucí, a odtud i možné *dysfunkce* takového systému.

Ale to už je téma na jinou práci...

DODATEK I

Goldmannův formalizovaný model kvazicyklu

Formalizace vychází z časového zpoždění θ mezi výrobními investicemi I a přírůstkem nových výrobních kapacit DK . Maximální a minimální hodnoty pro agregátní tempo růstu g jsou dány následovně:

jestliže	$I(t) \dots \dots \dots \text{max.}$
	$DK(t + \theta) \dots \dots \dots \text{max.}$
	$g(t + \theta) \dots \dots \dots \text{max.}$
opačně	$DK(t + 3/2 \theta) \dots \dots \text{min.}$
	$g(t + 3/2 \theta) \dots \dots \text{min.}$

Dále jsou definovány funkční vztahy. Agregátní tempo růstu produktu je určeno podle akceleračního principu:

$$g = f_1(I/K)$$

Dynamika výrobních zásob K_i je funkcí tempa růstu produktu g a očekávaného tempa růstu produktu g^* :

$$DK_i/K_i = f_2(g, g^*)$$

Obdobně tempo růstu dovozů surovin a materiálů je rovněž funkcí tempa růstu produktu g a očekávaného tempa růstu produktu g^* :

$$DM_b/M_b = f_3(g, g^*)$$

Proměnná g^* odráží chování centrálních plánovačů (především snahu o maximalizaci plánovaného tempa růstu produktu) a chování podniků (averzi k riziku vedoucí k prudkým výkyvům v akumulaci výrobních zásob). Tvary funkcí f_1 , f_2 , f_3 nejsou známy, předpoklad je, že jsou nelineární.

Aplikace růstového modelu Michała Kaleckého

V základním vzorci

$$r = 1/m \cdot I/D + u - a \quad (1)$$

značí	r – tempo růstu národního důchodu brutto
	m – přírůstkový kapitálový koeficient
	I – objem dokončených výrobních investic
	D – národní důchod brutto
	u – neinvestiční faktory růstu
	a – amortizační faktor

Parametr u , který zachycuje vliv neinvestičních faktorů růstu, by měl obsahovat i decelerační efekt soustavy řízení a plánování. Základní Kaleckého rovnici Goldmann modifikoval do tvaru, který pak použil pro regresní analýzu:

$$r = 1/m \cdot I/D + (u_1 + u_2 - a) + (u_3 + u_4) \quad (2)$$

kde u_1 – vliv technicko-organizačních zlepšení (vědecko-technické soustavy řízení a plánování)
 u_2 – decelerační efekt soustavy řízení a plánování
 u_3 – decelerační (akcelerační) akumulace (disakumulace) zásob a nedokončené výstavby
 u_4 – vliv kvazicyklických a náhodných oscilací

Pro regresní analýzu autor zvolil předpoklad, že výraz $(u_1 + u_2 - a)$ je lineární funkcí času a člen $(u_3 + u_4)$ úrovníovou konstantou regresní rovnice. Pokud jde o statistická data, byly použity roční časové řady za období let 1950–1965.

DODATEK II

Z recenzního posudku prof. Lubomíra Mlčocha

Autoři studie jsou profesí ekonomové, nikoliv historici. Téma jejich studie je však svou povahou natolik podmíněno profesní erudicí, že je jen obtížně dostupné dějepisci. Oba autoři tuto podmínku odborné erudice splňují, jsou navíc pamětníci. To, že takový pohled je zapotřebí vyvažovat i metodami soudobé historie s jejími možnostmi dnešních přístupů do archivů (nám pamětníkům kdysi nepřístupných), je samozřejmé a není to argumentem proti této studii.

Její význam je dán nejen půlstoletým jubileem pražského jara. Je zde ještě jeden, vážnější důvod: hrozba zapomnění. A ztráta paměti je pro historiky záležitostí fatální. Ekonomický ústav ČSAV je totiž jednou, a to velice důležitou, ukázkou diskontinuity moderních českých dějin. Ústav vznikl na základě úplného rozchodu s předchozí „buržoazní ekonomikou“ a z potřeby budovat ekonomii novou, odpovídající potřebám rychle přebudovaných institucí centrálně plánované ekonomiky. První členové týmu Oty Šika přicházeli z Vysoké školy politické ÚV KSČ a jejich vedoucí sám deset let předtím psal do *Nové myslí* statě vedené chiliasmem podle hesla „nechť zhyne starý podlý svět“ a s národohospodáři typu Karla Engliše a Josefa Macka se vyrovnával „sekernickým způsobem“, jemuž odpovídala pro odsuzované jen emigrace vnitřní či vnější; a to mohli být ještě rádi. Jenže budování nového světa „bez teorie“ nešlo, a tak se ukazovala potřeba „obrody“ ekonomie. Když obroda ztroskotala, a po dalších dvou desetiletích totéž potkalo i sám „reálný socialismus“, jako by s ním zanikla i potřeba „české ekonomie“ – Ekonomický ústav *de facto* zanikl. Neboť dnešní Národohospodářský ústav a CERGE (Centrum pro ekonomický výzkum a doktorské studium) jsou další diskontinuitní změnou a anemií čtyřiceti let bloudění.